

श्री साईनाथ प्रसान्.

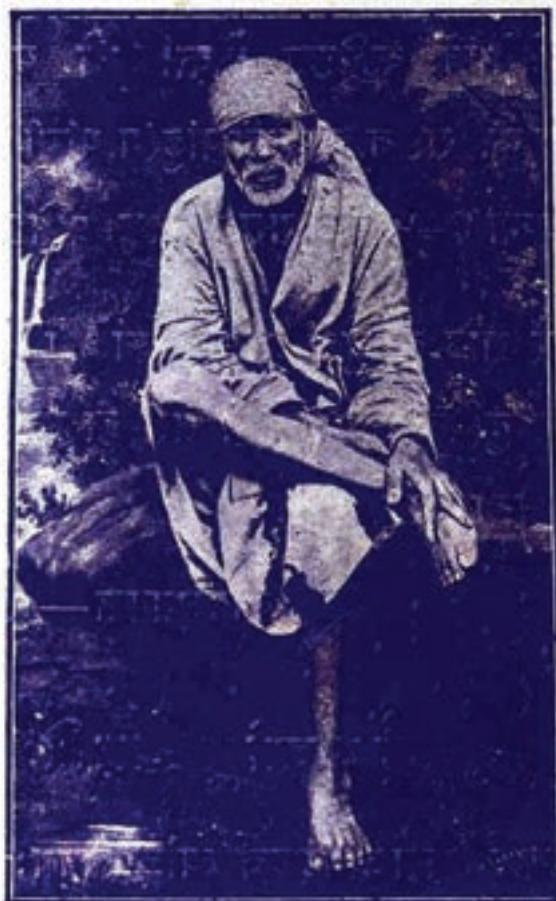
श्री साईलीला

मासिक पुस्तक.

वर्ष ७ वें]

[अंक १-२

न लिनी दलगत जलम तितेर लम् । तद्दुजीवनमतिशय चपलम् ।

क्षण न पि सउजनसंगनिरेका । भवात् भवाणेव तरणे नौका
शंकराचार्य.

संपादकः—रामचंद्र आत्माराम तर्खंड.

अनुक्रमणिका.

महाराजांचे अनुभव	१—२४
केकावली	११३—१४४
श्रीसाईसच्चरित-श्रीहेमावपंत	८८१—८८९

विनंति.

सुप्रसिद्ध श्री मोरोपंत कविकृत केकावली या भक्तिरसप्रेमामृतानें ओथंबलेल्या काव्यावर कै. रा. ब. दादोबा पांडुरंग यांची “यशोदा पांडुरंगी” ही टीका श्री साई लीलेच्या ४—५ अंकापासून क्रमशः प्रसिद्ध करण्यांत येत आवे.

ही टीका सुपारे साठ वर्षांपूर्वी प्रसिद्ध झालेली होती, आणि आज मितीस हा ग्रंथ अत्यंत दुर्मिळ झाला आहे. तरी ग्राहक याचा फायदा घेऊ क्रृणी करतील अशी आशा आहे.

व्यवस्थापक—श्रीसाई लीला

श्री साई भक्तांस विज्ञप्ति.

कोणाला श्री साईमहाराजांबद्दलचे त्यांचे स्वतःचे अनुभव श्री साई लीलेत प्रसिद्ध व्हावे म्हणून पाठविण्याचे असतील त्यांनी ते आमचेक पाठविल्यास ते प्रसिद्ध होण्याबद्दल आदरपूर्वक योग्य तो विचार होईल.

रा. आ. तर्खदी

—प्रकाशक

महाराजांचे अनुभव.

श्री दत्तचिह्नसाहगुरुभ्योनमः

सप्रेम सा. न. वि. वि. खालीं लिहिलेल्या मज्जकुरास, अनुभवास
व कवितांस आपल्या विबुधमान्य श्रीसाईलीलेच्या एखादे अंकां कृपेने स्थल
आवे अशी सविनय प्रार्थना आहे.

स्वर्गधरावृत्तम्

वेदांतेषु प्रसिद्धा धनयुवतिसुता खेषणा रुद्धमोक्षा ।

स्ताभ्योऽलिप्तोऽपि यः सन् सुरुचिर यवती दक्षिणा

चेति तासाम् ॥

येनैते सन्निधौ द्वे कष इव निहिते शैलधीमागतानाम् ।

भक्तानां को मुमुक्षु स्तिवति अनुभवितुं साहनं तं नमामि ॥

श्री साईलीलेच्या तृतीय वर्षाच्या नवमांकां वावांच्या चरित्ररत्नाकराच्या साधनसामग्रीसंबंधाने ज्या ७७ वावीचे एक छोटेसे संक्षिप्त विण करून प्रिय वाचकांस सादर केले आहे त्यापैकीं वावांनी त्रिमुखनैकाच्य श्रेष्ठ व पुण्य महासरित् गोदावरी माईच्या उपकंठावरच निवास कांकिला या प्रथम वावीचे चवध्या वर्षाच्या ७ ते १० यां जोड अंकांत, त्याच-प्रमाणे आधुनिक संतसन्नाट साधुचक्रवर्ति वावा हिंदु कां मुसलमान या १८ च्या वावीचे चवध्या वर्षाच्या १३ व्या अंकांत, तसेच कलिकालभुजंग वैनतेय, गांडनायक भक्तजननी, मुमुक्षु मार्गदर्शक, संसारदावानलवलाहक, चरा-विश्वजनिते, मोहाटवीअटन श्रमश्रांतजीव विश्रांतिस्थान अशा वावीची आर्तनयपीडारोगविनाशिनी व भक्तमंगलकारिणी उदीमाई या २३ च्या वावीचे वर्षाच्या १२ व १३ या जोड अंकांत, त्याच प्रमाणे शिरडी गांवची युक्तिया दुसच्या वावीचे ६ व्या वर्षाच्या १-२ या जोड अंकांत यथामति विचक केले. परंतु या दुसच्या वावीत शिरडी गांवच्या व्युत्पत्तीखेरीज

शिरडी गांवासंबंधाने इतर माहिती उपलब्ध झाली नाहीं. ती मिळाल्यावर यथावकाश पुढे देर्इन.

प्रस्तुत “ श्री बाबांवरील आक्षेप ” या ५ व्या बाबीसंबंधाने विवेचन करण्याचे योजिले आहे.

श्री. बाबांवर मुख्यत्वेकरून दोन आरोप करण्यांत येत असत. पहिला “ बाबा दक्षिणा कां मागतात ? ” व दुसरा “ श्रीबाबांनीं श्रीराधाकृष्ण आईस जवळ कां ठेविली ? ”

वरील आरोप नवीन आहेत असे नाहीं. ते जुनेच असून भक्तांच्या परिचयाचे आहेत. हे आरोप पूर्वीच्याही कांहीं साधुसंतांवर त्या त्या वेळच्या चार्वांकांनी केलेले आहेत. पूर्वीच्या पंडित भक्तरत्नांकडून व आधुनिक विद्वान् भक्तश्रेष्ठांकडून त्या आरोपांचे पूर्णपणे निरसन झाले असतांही ज्यांना समाधिस्थ होऊन ३००-३५० वर्षे झाली व ज्यांना महाराष्ट्रांतील सर्व जातींतील विद्वान् पंडितादि सर्व आबालवृद्ध स्त्रीपुरुष आजपर्यंत मोठ्या आदराने, प्रेमाने व भक्तिभावाने विश्ववंश म्हणून मानीत आले व ज्यांच्या साधुत्वाबद्दल व व्यवहार-चतुरतेबद्दल नांव ठेवण्यास तिळभरही जागा नाहीं अशा महाराष्ट्रसंतचूडामणी श्रीसमर्थ रामदास स्वामीमहायज यांच्यावर अलीकडे अशाच प्रकारचे संशया स्पद घाणेरडे आरोप करण्याची दुर्बुद्धि कांहीं आधुनिक स्वयंमन्य विद्वान् इतिहाससंशोधकांस होत आहे. असो. त्याबद्दल चर्चा करण्याचे हें प्रस्तुत स्थल नाहीं. तथापि इतिहाससंशोधकांना असल्या तज्ज्ञेचे आरोप वाटेल त्या परमपूज्य व्यक्तीवर करण्याचा कोणी मक्ता दिला नाहीं किंवा त्यांनीं असे आरोप केले म्हणजे ते सत्यास धरून असतात असेही नाहीं. त्यांत त्यांच्याच अरिपक्व व विचित्र ज्ञानाचे हंसे प्रदर्शित होत असते. विश्ववंश विभूतींव आरोप करतांना आपल्यावर केवढी जवाबदारी आहे व आपण अशा कामे केवढी खबरदारी घेतली पाहिजे हे त्यांनीं विसरतां कामा नये. वरील विभूतींवर आरोप करणारांच्या ढोळ्यांत प्रतिपक्षाने झणझणीत अंजन घातले आहे ही त्यांतल्या त्यांत अत्यंत समाधानाची गोष्ट आहे असो.

आतां आपण प्रथम बाबांवरील पहिल्या आरोपाबद्दल विचार करू.

बाबा परमात्म्यांचे सगुणावतार होते, ते विश्वव्यापक होते, ते संतचूडामणी होते व ते जीवन्मुक्त होते. याबद्दल बाबांच्या भक्तांत तरी, त्यांना आजपर्यंत आलेल्या, व हळींही पदोपदीं येत असलेल्या लाखों अनुभवावरून दुमत नाही. बाबांच्या भक्तमालिकेत मोठमोठीं जुन्या व नव्या मतांचीं चिकित्सक विद्वत्रूत्तेने होतीं व हळींही आहेत. त्यापैकींच गीर्वाण माधाविशारद पंडित श्रीयुत चितामणराव विनायक ऊर्फ नानासाहेब वैष्ण एम्. ए. एल्लॅ. बी. हे एक आहेत. व ते सर्वांच्या परिचयांचे असून केवळ आसवाक्यप्रमाण मानणारे नाहींत. त्यांच्या विद्वत्तेबद्दल, बहुश्रुतपणाबद्दल, चिकित्सक बुद्धीबद्दल, दांडग्या विद्याव्यासंगाबद्दल कोणास विशेष सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. त्यांनी स्वानुभवावरून व मनुस्मृतींतील आधारावरून बाबा जीवन्मुक्त होते याबद्दल फारच थोडक्यांत श्रीसाईलीलेच्या दुसऱ्या वर्षांच्या १० व्या अंकांत मार्मिक, खुबीदार व यथातथ्य वर्णन केलें आहे.

“ कपालं वृक्षमूलं च कुचेलमसहायता ।

सर्वत्र समता हृष्टि रेत्नमुखस्य लक्षणम् ॥ ”

अर्थ:-भिक्षा मागण्याकरतां हातांत फुटक्या खापराचा तुकडा, वस्ती करण्याकरतां झाडांच्या मुळाचा आश्रय, शरीर झांकण्याकरतां मळकट फाटके जीर्ण वस्त्र, कोणाच्याही सहाय्याची:अनपेक्षता, व सर्वत्र समदृष्टि अशा प्रकारची स्थिति असणे हें जीवन्मुक्तांचे लक्षण होय.

असो, वाचकांच्या लक्षांत असेलच की, बाबा शिरडीस आल्यावर त्यांना प्रसिद्धीस येण्यास पुष्कळच काळ लागला. माझ्या माहितीप्रमाणे बाबांच्या विद्वद्दूक्तमालिकेपैकीं कै. श्रीयुत नानासाहेब चांदोरकर हेच पहिले विद्वत्रूत्तेन होय, व नानासाहेबांनींच बाबांना प्रसिद्धीस आणण्यांचे कार्य केलें, व त्यांनींच पुष्कळ आधुनिक विद्वानांचे मन, बाबांच्या मधुर, रसाळ व

श्रीसाई ढीला.

अनुभविक कथा कथनानें आकर्षण करून बाबांच्या चरणतीर्थाकडे खेंचून नेऊन त्यांना त्यांचे आमरण भरू बनविले.

नानासाहेबांनी सांगितलेल्या माहितीवरून असें समजतें कीं, बाबा हे प्रथम कोणापाशीच दक्षणा मागत नसत. ते पूर्वी पडीत असलेल्या, पण आतां जीर्णोद्धार केलेल्या शिरडी गांवांतील एका मशीदीत राहात असत. एका फाटक्या तरटाच्या फटकुरावर वसत असत. पांच घरची ओळी भिक्षा मागत असत. चिलमीस तमाखु, धुनीस लांकडे व दिव्यास तेल इतकेंच कायतें रोज गांवांतून मागून आणीत असत.

बाबांकडे प्रथम प्रथम गांवांतले सुद्धां फारसे कोणी लोक येत नसत. बाबा ही काय एक अमोलिक चीज आहे याची बहुत वर्षे कोणास गंधवार्ताही नव्हती. कांचेचा खडा म्हणून उकिरडयावर जसें एखादें बहुमोल रत्न पडावें तसेंच एक भिकार फकिराचें पोर म्हणून बाबा त्या पडक्या मशीदीत पडले होते.

श्रीयुत कै. नानासाहेब चांदोरकर हे बाबांच्या दर्शनास प्रथम कसे गेले यावद्दलची चित्ताकर्षक व मननीय हकीकत मी श्रीसाई ढीलेच्या तिसऱ्या वर्षाच्या ६ व्या अंकांत पूर्वीच दिली आहे. रजनीनाथाचा उदय झाल्यावरोवर रत्नाकर जसा आनंदानें उचंबळू लागतो त्याप्रमाणे बाबा प्रसिद्धीस येऊ लागल्यावरोवर त्यांच्या भक्तवृदास जास्तच भरती येऊ लागली. चोहोंकडून सर्व प्रकारचे व सर्व जातीचे भक्त जमू लागले. जेव्हां पाहावें तेव्हां मशीदमाई भरलेली. बाबांना फार उपाधि होऊ लागली. भक्तसंघांत संसारत्यागी मंडळी-पेक्षां संसाररागी मंडळीचाच भरणा फार. त्यांत क्वचित् एखादाच खरा मुमुक्षु असणार. “‘अरे राजहंस नाहीं का? सगळेच कावळे का रे?’” असें नानासाहेबांस बाबा कधीं कधीं म्हणत. नंतर बाबा दक्षिणा मागू लागले.

आतां बाबा जर जीवन्मुक्त, पूर्ण विरक्त, पूर्ण ज्ञानी, निरिच्छ, संसार-निवृत्त, स्वार्थपराङ्मुख होते तर त्यांना दक्षिणा मागण्याचें काय प्रयोजन? असा साहजिकच प्रश्न उद्भवतो; परंतु एका गाडीनें जाऊन बाबांची परीक्षा

करून दुसऱ्या गाडीने परत जाणाराला, किंवा शिरडीस जरी ८-९ दिवस मुकाम केला तरी दोषैकदृष्टीने वरवर पाहाणाराला बाबा दक्षिणा कां मागतात यांतील खरें इंगीत कळावें कसें? सुंदर, बहुमोल व खरी रत्ने ध्यावयाची असल्यास एकतर स्वतः आपणास रत्नपारखी बनून रत्नपारख्याची दृष्टी घेऊन बाजारांत जावें लागतें किंवा जो खरा रत्नपारखी असेल त्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून त्याला बरोबर घेऊन बाजारांत जावें लागतें. म्हणजे खच्या वस्तूचा सौदा होतो व त्यांत फसगत होत नाही. चौकस बुद्धि नसावी असें नाही; परंतु छळक व अहंमन्य बुद्धि नसावी. वर लिहिल्याप्रमाणे दोन्ही गोष्टीचा ज्या ठिकाणी अभाव त्या मनुष्यास खच्या रत्नाची पारख होणार कशी? तो खरा परीक्षक नसल्यामुळे रत्न खरें असूनही त्याला तें कांच म्हणूनच वाटणार. त्याच्या ठिकाणी असणारे रत्नाचे सर्व गुण त्याला अवगुणच भासणार. साधुसंतांकडे जावयाचें म्हणजे आपल्याच निर्गंग अतएव स्वैर मतानें ठरविलेल्या साधुत्वाच्या कल्पना अथवा पूर्वग्रहदूषित भावना एका बाजूस ठेवून केवळ शुद्ध सात्त्विक भावनेनेच त्यांच्याकडे जावें लागतें. ही भावना अगर साधुदृष्टि नसेल तर त्यास त्यांचें यथार्थ ज्ञान काळत्रयीं होणार नाही. ज्ञानी पुरुषाचीं शास्त्रोक्त लक्षणे कोणती, स्थितप्रज्ञ कोणाला “म्हणतात, गुणातीत पुरुषाचे वर्तन कसें असतें ह्या गोष्टीची माहिती प्रथम पूर्णपणे करून ध्यावी लागते. तात्त्विक दृष्ट्या सर्व साधुसंत एकच. म्हणून सर्वांची वागणूक सारखीच असते असें नाही. कित्येक वेळां तर त्यांचें बाह्य वर्तन “बालोन्मत्त पिशाचवत्” असें असतें. त्यामुळे लौकिक दृष्टीने पाहाणाराला त्यांचें सत्य स्वरूप कळत नाही. त्यांच्याकडे गेल्यावर त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक व्यवहाराचेंसुद्धां प्रशांत चित्तानें, निर्मल अंतःकरणानें, निश्चल मनानें व सूक्ष्म दृष्टीने निरीक्षण करून त्यांचें मनन केले पाहिजे. निर्ब्याज सात्त्विकवृत्ति निरीक्षणावांचून त्यांची खरी योग्यता व खरें मोळ समजावयाचेंच नाही. आणि आकाश जें नव्हे। तया आकाश काय जाणावें॥ म्हणोनी मी होणें नाहीं। तया मीचि आहे केंवी॥

करून दुसऱ्या गाडीने परत जाणाराला, किंवा शिरडीस जरी ८-४ दिवस मुकाम केला तरी दोषैकदृष्टीने वरवर पाहाणाराला बाबा दक्षिणा कां मागतात यांतील खरें इंगीत कळावें कसें? सुंदर, बहुमोल व खरी रत्ने ध्यावयाची असल्यास एकतर स्वतः आपणास रत्नपारखी बनून रत्नपारख्याची दृष्टी घेऊन बाजारांत जावें लागतें किंवा जो खरा रत्नपारखी असेल त्यावर पूर्ण विश्वास ठेवून त्याला बरोबर घेऊन बाजारांत जावें लागतें. म्हणजे खन्या वस्तूचा सौदा होतो व त्यांत फसगत होत नाही. चौकस बुद्धि नसावी असें नाही; परंतु छळक व अहंमन्य बुद्धि नसावी. वर लिहिल्याप्रमाणे दोन्ही गोष्टीचा ज्या ठिकाणी अभाव त्या मनुष्यास खन्या रत्नाची पारख होणार कशी? तो खरा परीक्षक नसल्यामुळे रत्न खरें असूनही त्याला तें कांच म्हणूनच वाटणार. त्याच्या ठिकाणी असणारे रत्नाचे सर्व गुण त्याला अवगुणच भासणार. साधुसंतांकडे जावयाचें म्हणजे आपल्याच निरर्गल अतएव स्वैर मताने ठरविलेल्या साधुत्वाच्या कल्पना अथवा पूर्वग्रहदूषित भावना एका बाजूस ठेवून केवळ शुद्ध सात्त्विक भावनेनेच त्यांच्याकडे जावें लागतें. ही भावना अगर साधुदृष्टि नसेल तर त्यास त्यांचें यथार्थ ज्ञान कालत्रयीं होणार नाही. ज्ञानी पुरुषाची शास्त्रोक्त लक्षणे कोणती, स्थितप्रज्ञ कोणाला म्हणतात, गुणातीत पुरुषाचे वर्तन कसें असतें ह्या गोष्टीची माहिती प्रथम पूर्णपणे करून ध्यावी लागते. तात्त्विक दृष्ट्या सर्व साधुसंत एकच. म्हणून सर्वांची वागणूक सारखीच असते असें नाही. कित्येक वेळां तर त्यांचें बाह्य वर्तन “बालोन्मत्त पिशाचवत्” असें असतें. त्यामुळे लौकिक दृष्टीने पाहाणाराला त्यांचें सत्य स्वरूप कळत नाही. त्यांच्याकडे गेल्यावर त्यांच्या प्रत्येक बारीकसारीक व्यवहाराचेंसुद्धां प्रशांत चित्तानें, निर्मल अंतःकरणानें, निश्चल मनानें व सूक्ष्म दृष्टीने निरीक्षण करून त्याचें मनन केलें पाहिजे. निर्ब्याज सात्त्विकवृत्ति निरीक्षणावांचून त्यांची खरी योग्यता व खरें मोल समजोवयाचेंच नाही. आणि आकाश जें नव्हे। तया आकाश काय जाणावें॥
म्हणोनी मी होणे नाहीं। तया मीचि आहे केंवीली॥

आकाशास अथवा परमात्म्यास जाणावयाचें असल्यास आपल्यास त्यांच्याइतकी सूक्ष्म, व्यापक व सामर्थ्यवती दृष्टि ध्यावी लागते. म्हणजे आपणास त्यांच्याचसारखें व्हावें लागतें तेव्हांच त्यांची यथार्थ कल्पना येते, नाहीं तर येत नाहीं.

आतापर्यंतच्या विवेचनावरून बाबाच्या साधुत्वाची परीक्षा करणे ही वाटते तितकी सोणी गोष्ट नाहीं असें लक्षांत येईल. तसेच ते दक्षिणा कां मागत या गाढीचेंही रहस्य पूर्ण विचार केल्यावांचून तावडतोब कळण्याइतके सोपे नाहीं. बाबाची दक्षिणा मागण्याची पद्धत सर्वांजवळ सर्व वेळीं सारखी नसे.

प्रथम हें लक्षांत ठेविले पाहिजे कीं, बाबा सर्वांजवळ दक्षिणा मागत नसत. न मागतां दिली तर कधीं कधीं ते ती घेत व कधीं कधीं घेत नसत. कांहीं विवक्षित भक्तांकडे च मागत. बाबांनीं मागावी व आपण धावी अशी इच्छा करणाऱ्या पुष्कळ लोकांजवळ ते मागतच नसत. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध दिल्यास तिला ते हातही लावीत नसत. इतके करूनही त्याने ती तेथेच ठेविली तर ही परत घेऊन जा असें त्यास सांगत. सर्वांजवळ सारखीच दक्षिणा मागत नसत. ज्याच्या त्याच्या अनुकूलतेप्रमाणे व इच्छेप्रमाणे व त्यांचे चरणीं असलेल्या भावनेप्रमाणे कमीजास्त मागत. खियांजवळ व मुलांजवळही मागत. सर्वच श्रीमंतांकडे मागत असें नाहीं. व सर्वच गरीबांजवळ मागत नसत असेंही नाहीं. मला स्वतःला यावदलचीं किल्येक उदाहरणे माहीत आहेत. त्यांत माझी स्वतःची कांहीं आहेत व तीं अति परिणामकारक व सुंदर आहेत. परंतु प्रस्तुत स्थळीं तो मुख्य विषय नसल्यामुळे तीं उदाहरणे मी येथे देत नाहीं.

दक्षिणा मागून कोणी दिली नाहीं तर बाबा कोणावर रागावत नसत अथवा त्यास दुर्भाषण बोलत नसत. मनःसंकल्पाप्रमाणे दक्षिणा देण्यास जर कोणास अडचण आली किंवा एकाने बाबांना दक्षिणा देण्याकरितां दुसऱ्यांजवळ दिली व तो ती त्यांना देण्यास विसरला तर ती त्याच्याकडून कोणत्या ना कोणत्या तरी मिषाने किंवा आपल्या संकल्पाप्रमाणे आपण दक्षिणा धावी असें सांगून किंवा मला आणखी इतकी जास्त दक्षिणा दे असें सांगून त्याच्याकडून

ती घेत, व आपला संकल्प बाबाना कळला किंवा अमक्या अमक्याने आपल्या जवळ बाबाना देण्याकरतां इतकी दक्षिणा दिली होती तिची मला स्मृति नव्हती ती बाबानीं आपल्याकडून अशा अशा प्रकारानीं मागून घेतली अशी त्याची खात्री पटवून देत. कित्येक वेळां आपण दिलेल्या दक्षिणेतून ते आपणास कांहीं पैसे परत देत व हे माझे पैसे मी तुला देतों ते तूं नीट जतन करून ठेव किंवा देवांत ठेवून त्यांची पूजा करीत जा असें सांगत व त्यापासून त्यास कल्पनातीत फायदा होई. मनःसंकल्पापेक्षां जास्त दक्षिणा दिली तर जास्त दिलेली दक्षिणा त्यास ते परत देत. कित्येक वेळां आपल्या इच्छेप्रमाणे दक्षिणा दिली असतां मला तूं आणखी इतकी जास्त दे असें म्हणून त्याच्या-कडून तितकी जास्तही घेत. कित्येकांकडून एका दिवसांत तीनतीन, चारचार वेळां दक्षिणा मागून घेत. कित्येकांजवळ दक्षिणा देण्यास पैसे शिळुक नस-ल्यास, पण त्याची देण्याची इच्छा अगर तयारी असल्यास गांवांत जाऊन कोणाकडून उसने मागून आणण्यास अथवा भीक किंवा कर्ज मागून आण-ण्यास सांगत व त्यास आणण्यास वेळ लागला तर त्याच्या मार्गे कोणी तरी इसम तगादा लावण्याकरतां पाठवीत. पैसे न आणतां तो जर मशीदींत येऊन तसाच बसला तर त्यास पुनः पुन्हां बाहेर पिटाळीत व कसें तरी करून त्याच्याकडून ती वसूल करून घेत.

कित्येक वेळां बाबा जी दक्षिणा मागत ती द्रव्यरूपाची नसून ती एक सांकेतिक स्वरूपाची पारमार्थिक शिकवणुकीची खूण असे. कित्येक वेळां जी द्रव्य दक्षिणा घेत अगर मागत ती एक पारमार्थिक उपदेशाची खूण असे. या खुणेचा अगर उपदेशाचा परिस्फोट बाबा कधीं जागृतावस्थेत तर कधीं स्वप्नावस्थेत करीत व कधीं कधीं आपण वाचीत असलेल्या ग्रंथांत अथवा दुसरें कोणी वाचीत असतां आपण श्रवण करण्यास गेलों असतां त्यांत-ही त्या सांकेतिक खुणेची परिस्फुटता सहज होत असे. किंवा अमका पोथी वाचीत आहे तिकडे जाऊन एक, असें आपणास सांगत व त्या पोथीत जो विषय निघाला असेल त्या विषयांतच त्या खुणेचा अगर उपदेशाचा मरितार्थ

येईन् याप्रमाणे दक्षिणेच्या अनंतरूपानें ते आपल्या भक्तकदंबास परमार्थाची शिकवणूक देत व पारमार्थिक बाबतीत त्यांची प्रगति कोठपर्यंत झाली आहे ती ते पाहातः.

बाबा दक्षिणा मागण्याकरतां किंवा घेण्याकरतां कधीं कोठे व कोणा-कडे सहसा शिरडीची मशीदमाई सोडून बाहेरगांवीं जात नसत, परंतु चमत्कार असा कीं, वर्षातून एक दोन वेळां मात्र ते शिरडीपासून ४-५ मैलांवर असलेल्या रहाते गांवीं दोन मारवाड्यांच्या घरीं आपण होऊन जात. हे मारवाडीही बाबांना अंतःकरणपूर्वक परमादराने व अत्यंत विनयाने सामोरे येऊन त्यांचा हात धरून आपल्या घरांत गाढीवर लोडाशीं नेऊन बंसवीत व यथाशक्ति व यथेच्छ दक्षिणा देत. बाबा ती घेत व खिशांत ठेवीत. मग त्या मारवाडी शेटना इकडचे तिकडचे कुशल प्रश्न विचारीत व शिरडीस परत घेत. बाबा रहात्यास जावयास निघाले म्हणजे शिरडी गांवचे लोक त्यांची रहात्यापर्यंत याटाची मिरवणूक काढीत व याटानेच शिरडीस परत आणीत! बाबांच्या कृपेने मला एक वेळ हा रहात्याच्या मिरवणुकीचा सुख-सोहळा माझ्या परम भाग्याने पाहावयास मिळाला व मारवाडी शेटद्वयांच्या अलौकिक पुण्याईचे व अपूर्व दैवाचे कौतुक वाटले व परमानंद झाला.

असो. येथवर बाबांच्या दक्षिणा घेण्याच्या व न घेण्याच्या प्रकाराची संक्षिप्त हकीकत झाली.

आतां अशा प्रकारे दक्षिणा घेऊन बाबा तिचे काय करीत त्याची योडीशी हकीकत लिहितो.

बाबा सुकाळ्यासून सायंकाळ झाली नाही तोंपर्यंतच दक्षिणा घेत सायंकाळी किंवा त्यानंतर केवळांही घेत नसत. दक्षिणा मागण्याचा अगर स्त्रीकारण्याचा वर दिलेला काळ शास्त्रोक्त आहे. भगवान श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी याच कालास दानास योग्य काळ असे म्हटले आहे. या काळी दिलेले दान सात्विक किंवा राजस असते. सायंकाळी किंवा त्यानंतर दिलेले दान तामस दान होते व तो कालही अकाळ होतो.

अदेशकाले यद्यानं अपात्रेभ्यश्च दीयते ।

असत्कृतमव ज्ञातं तत्तामस स मुदाहृतम् ।

भ. गी. श्लो. २२ अ. १७.

बरील श्लोकांतील “ अकाले ” या शब्दावर श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचे खाली लिहिल्याप्रमाणे भाष्य आहे.

तेही तेही ठार्यी मिळणी । समय सांजाळ कां रजनी ॥

बाबांच्याजवळ कधीं १०, कधीं २५, कधीं ५० कधीं १००, कधीं २०० तर कधीं ५०० किंवा यापेक्षांही जास्त अशी रोजची दक्षिणा जमे. ही दक्षिणा बाबा आपल्या कफणीच्या खिशांत ठेवीत. परंतु स्वतःच्या उपयोगासाठी ते त्यापैकीं एक पैही खर्च करीत नसत. कोणास ४ तर कोणास १०, कोणास १५ तर कोणास ३०, कोणास ४० तर कोणास ५०, कोणास १०० तर कोणास २०० याप्रमाणे रोज रुपये वाटून टाकून सायंकाळी आपल्याजवळ एक पैही ठेवीत नसत. ज्या दिवशीं आलेले रुपये त्याच दिवशी सर्व खर्च करून टाकीत. आंघ्याच्या दिवसांत गाडथाच्या गाडया आंवे, उंसाच्या दिवसांत गाडयाच्या गाडया ऊंस, तसेच गाडयाच्या गाडया खरवुजें, ठरवुजें, पेळ, केळीं विकत घेऊन गांवांतील लोकांना, बायकांना व मुलांना वाटीत. त्याचप्रमाणे पेढे, वर्फाही हवी तिनकी विकत घेऊन मशिदींत व गांवांत लोकांना व मुलावालांना देत. मशिदींत जे कोणी गवडी, कथेकरी, उराणिक, भिक्षुक, शाळी, पंडित, तमासगीर, मुलांच्या मुंजीत किंवा मुलींच्या लानास पैसे मागणाच्या गरीबगुरीवांसही त्यांच्या लायकीप्रमाणे, मागणीप्रमाणे व जरूरीप्रमाणे त्याच दक्षिणेपैकीं संभावना करीत व पैसे देत. आंघळ्यापांगळ्यास, भिकांच्यास, फकिरास, रक्कपित्यास किंवा इतर भयंकर रोगानें ग्रस्त शाळेल्यास याच फैशांतून पैसे देत.

कित्येकांना तर त्यांनी न मागतां कोणास दररोज ५०, कोणास ४०, कोणास ३०, कोणास १५, कोणास १०, कोणास ४ याप्रमाणे रुपये देत.

मशिदीत किंवा गांवांत मुलांना व स्त्रीपुरुषांना वाटीत असलेल्या वस्त्रपैकीं तसेच त्यांच्यापुढे भक्तांनी आणून ठेविलेल्या नानाप्रकारच्या खाण्याच्या वस्त्रपैकीं किंवा फळफळावळीपैकीं कशासही ते शिवत नसत. सकाळपासून सायंकाळपर्यंत जमलेली दक्षिणेची रक्कम वर लिहिल्याप्रमाणे सायंकाळपर्यंत खलास करून टाकीत.

एखादे दिवशीं दक्षिणा मिळाली नाहीं किंवा मिळाली त्यापेक्षां जास्त जखरीची व योग्य मागणी आली तर त्या दिवशीं बाबा गांवांतील मारवाड्याकडून २०० रुपयांपासून ५०० रुपयांपर्यंत उसनवार आणीत व लोकांची मागणी किंवा स्वतःहून देत असलेली दररोजची खैरात पुरी करीत, व कै. नानासाहेब चांदोरकर आले म्हणजे त्यांना सर्व मारवाड्यांचे देणे चुकवून टाकण्यास सांगत. नानासाहेब गुर्वाज्ञा शिरसावंद्य मानून कुरकुर न करतां मारवाड्यांचे जितके देणे असेल तितके देऊन टाकून त्याची पावती घेऊन ती बाबांच्या पुण्यचरणीं अतिनब्रपणे ठेवीत.

दक्षिणा घेऊन बाबा तिचा विनियोग कसा करीत याबदल ही थोडीशी हकीकत झाली.

आतां मारवाड्यांचे कर्ज काढून लोकांच्या मागण्या कां पुरवीत व खैरात कां वाटीत व नानासाहेबांस तें कर्ज देण्यास कां सांगत याबदल थोडासा खुलासा करतों.

कोणी म्हणतील कीं, बाबा जर ही दक्षिणा स्वतःच्या खर्चाकरतां घेत नव्हते तर त्यांच्या वैठकीच्या व निजण्याच्या गायांस, त्यांच्या टेकण्याच्या लोड-तक्यांस, त्यांच्या उशा-गिरधांस त्यांच्या पिण्याच्या चांदीच्या भांड्यांस त्यांच्या अंगावर घेण्याच्या भरजरी शेल्यास, शालजोड्यांस, तसेच त्यांच्या गळ्यांत असलेल्या बहुमोल कंठ्यास, त्यांच्यावर ढाळण्याकरतां आणिलेल्या चवज्यामोरचेलांस त्यांच्यावर धरण्याकरतां आणिलेल्या रेशमी छळ्यांस व अबदागिरीस, त्यांच्या कफन्यांस, डोक्याच्या फडक्यांस लंगोट्यांस, चिलमीस व धुनीच्या लांकडांस खर्च कोठला ?

यापैकीं फक्त चिलमीना व धुनीच्या लांकडांना बाबा दक्षिणेच्या पैशांतून खर्च करीत; पण त्यांतही बाबांचें स्वतःचें असें काय कार्य होतें? वा बाबाना सबंध वर्षांत फार फार तर एक किंवा दोन चिलमी पुरत, व त्यांची किमत फार तर एक किंवा दोन दिडक्या असणार. बाबांच्या मशीदींत चिलमीनीं एक सबंध कोनाडा भरलेला असे हें खरें; पण ह्या इतक्या चिलमी कोणाकरतां? इतरांकरतां. बाबा हे आपल्यास एक चांगले शहाजोग गिर्हाईक आहेत असें समजून बाबा नको नको म्हणत असतांना कुंभार लोक दोन दोनशें, तीन तीनशें चिलमी आणून मशीदीच्या कोनाड्यांत रचून ठेवीत. बाबांकडून केव्हां तरी पैसे वसूल करून घेऊन जात. ह्या कोनाड्यांतील चिलमी पुष्कळ चिलीमपिणारे लोक चोरून घेऊन जात. लोक चिलमी चोरून घेऊन जातात हें बाबांना माहीत नव्हतें असें नाहीं. विश्वांतरसाक्षी परमात्म प्रभू बाबांस काय ठाऊक नसणार!

एकदा मी व श्रीयुत अण्णासाहेब (जनुभाऊ) करंदीकर बाबांच्या दर्शनास दुपारीं मशीदींत गेलों, तेव्हां बाबा एकटेच असून चिलीम साफ करीत वसले होते. कोनाडा चिलमीनीं भरला होता. आम्ही विचारलें, बाबा, आपणास तर वर्षांतून एखादी दुसरीच चिलीम लागत असेल. मग ह्या इतक्या कोनाडा-भर चिलमी कशाला? बाबा म्हणाले, “ अरे हो तू म्हणतोस तें खरें, पण चिलीम ओढणाऱ्या लोकांना चोरून न्यायला नकोत कां? ”

रोज धुनीला लांकडे तरी कितीशीं लागणार? फार फार तर आण्यो दीड आण्याचीं. पण ही धुनी कोणाकरतां व कशाकरतां? धुनी हा स्वतंत्र विषय असून त्यावर मी पुढे स्वतंत्रच लेख लिहिणार आहें म्हणून त्यावर आतां विस्तृत लिहित नाहीं. धुनी बाबांकरतां नव्हती, ती लोकांकरतां व तिच्यांतील उदीमाई सर्व लोकांच्या कल्याणाकरतां. बाबा धुनीचा उपयोग स्वतःकरतां कधीच करीत नसत.

असो. चिलीम व धुनीचीं लांकडे या खेरीजकरून वर लिहिलेल्या कोणत्याही वस्तूपैकीं बाबा केव्हांही स्वतःच्या उपयोगाकरतां एखांदी वस्तू

आणण्याकरतां दक्षिणेच्या पैशांतील पैचाही खर्च करीत नसत. त्या वस्तु बाबांच्या इच्छेविरुद्ध, पण भक्तांच्या मनोदयाप्रमाणे व त्यांतल्या त्यांत विशेषे-करून श्री राधाकृष्ण आईच्या सांगण्यावरून श्रीमंत लोक विकत आणीत व बाबांना त्यांचा जबरदस्तीनें उपयोग करावयास लावीत. बाबा ह्या प्रत्येक वस्तूचा राग करीत व त्या वस्तु आणणारांना खूप शिव्याही देत. बाबा म्हणत, “नाना, माझें म्हणशील तर एकच फडके, एकच लंगोटी, एकच कफनी, एकच खापर व एकच टमरेल. बघ हे लोक विनाकारण मला सतावतात, त्रास देतात व मजवर जबरदस्ती करतात ह्याला काय म्हणावें ! ”

वरील विवेचनावरून चिलमीचा व धुनीचा खर्चसुद्धां बाबांकरता नव्हता. तोही भक्तवृंदाकरतांच होता हें दिसून येईल.

स्वशरीरभोगाकरता बाबा दक्षिणेचे पैसे कधींच खर्च करीत नसत. अनेक प्रकारचा दानधर्म करण्यांत त्या पैशाचा विनियोग होई. भगवान श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी श्रीभगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायांतील ७ व्या क्षोकावरील (अमानित्वं अदंभित्वं वगैरे) भाष्यांत पुरुषाच्या स्वशरीर-भोगासंबंधीं व पैशाचा व्यय करण्यासंबंधीं जी प्रवृत्ति दिली आहे, तशीच तंतोतंत व हुवेहूब बाबांची या दोनही बाबतींत प्रवृत्ति असे, असे खालील ओंकी वरून अनुभवास येईल.

शरीर भोगाकडे । पाहतां कृपणु आवडे ॥

येरव्हाही धर्माविषयीं थोडें । वहू न म्हणे ॥ २१० ॥

आतां बाबा स्वतःच्या स्वार्थाकरतां, चैनीकरतां, अथवा उपभोगाकरता जर दक्षिणा घेत नसत तर मग गांवांतील किंवा इतर ठिकाणचे रिकामटेकडे व लंडामिश्र लोकांस यथेच्छ मलिदा चारून आळशी बनवून कर्तव्यपराड्मुख करण्याकरतां घेत असत कीं काय ? व दक्षिणा न मिळाली तर या फुकटखाऊ गलेलढुयाच्या आळसास उत्तेजन देण्याकरतां मारवाड्याकडून कर्ज काढून त्यांची भर करून मारवाड्याचे देणे चुकते करण्यास नानासाहेबांस सांगत कीं काय ? छे, छे, अशी गोष्ट मनांत आणणे म्हणजे भयंकर पाप करणे होय.

बाबा वर वर्णिलेल्या अनेक प्रकारांनी दक्षिणा कां घेत किंवा कां घेत नसत व तिचा विनियोग वर दिलेल्या नानातज्जेनी कां करीत यांतील रहस्य खरोखरच अतर्क्य आहे. बाबांकडे येणाऱ्या भक्तसंघांत पारमार्थिक लाभाची आकांक्षा धरून येणारी अशी फारच थोडी मंडळी असत. ऐहिक ऐश्वर्योपभोग सुखांत जन्मच्या जन्म लोळण्याची इच्छा धरून त्या सुखाचा मार्ग विचारून घेण्याकरतां येणाऱ्याच मंडळीची रेलचेल. रिक्तहस्तानें देवाकडे किंवा साधु-संताकडे जाऊ नये अशी आपल्या धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे व त्याप्रमाणे देवाकडे किंवा साधुसंताकडे जाणारा प्रत्येक भक्त आपल्या इच्छेनिरूप बहुतकरून नारळ, उद्बत्ती, कापूर. खडीसाखर, पेढे, वर्फी किंवा फळफळावळ व कांहीं तरी पैसे देवापुढे ठेवण्याकरतां किंवा साधुसंतांना अर्पण करण्याकरतां घेऊन जातो, परंतु त्यांत संसारकाननांत भटकून भटकून श्रमश्रांत झाल्यामुळे जन्म-मृत्यूच्या येरझारा चुकविण्याचा मार्ग पुसण्याकरतां आलेला खरा मुमुक्षु कोण व दुःखमय संसारांत विवक्षित प्रकारचे सुख प्राप्त करून घेण्याऱ्या मार्गाचा तपास करण्याऱ्या हेतूने आलेला कोण याचा उलगडा होत नाहीं. कनक व कांता यांचा लोभ किंवा त्यावरील विलक्षण आसक्ति हीं परमार्थमार्गाला नेहमीच वावडीं असतात. मोक्षमार्गांतील हे दोन भयंकर अडथळे किंवा हीं दोन कल्पनातीत विध्ने आहेत. यांचा मनास सत्यतेने पूर्ण किंवा निदान पुष्टक अंशी तरी तिटकारा आल्यावांचून तो मोक्षमार्गाचा अधिकारीच होत नाहीं. यावदलचीं मनोहर व चटकदार वर्णने अनेक साधुसंतांनी आपल्या विश्ववंद्य ग्रंथांत ठिकठिकाणी सुरस व रसाळ भाषेत दिलीं आहेत.

स्त्री आणि दुसरा अर्थु । हाचि ये लोकीं घोर अनर्थु ।
येणे अंतरला निजस्वार्थु । शेखीं घातू प्राणाचा ॥ १४४

कनक आणि कामिनी । ज्यासी नावडे मनीहुनी ।
तोचि जनार्दनू जर्नी । भरवसेंनी ओळख पां ॥ १२०
मूळ नाशासी जोविता । कनक आणि योषिता ।
जंब जंब यांची आसक्तता । तंब तंब चढता भवरोगू ॥ ११९

बाबा वर वर्णिलेल्या अनेक प्रकारांनी दक्षिणा कां घेत किंवा कां घेत नसत व तिचा विनियोग वर दिलेल्या नानातळेनी कां करीत यांतील रहस्य खरोखरच अतर्क्य आहे. बाबांकडे येणाऱ्या भक्तसंघांत पारमार्थिक लाभाची आकांक्षा धरून येणारी अशी फारच थोडी मंडळी असत. ऐहिक ऐश्वर्योपभोग सुखांत जन्मच्या जन्म लोळण्याची इच्छा धरून त्या सुखाचा मार्ग विचारून घेण्याकरतां येणाऱ्याच मंडळीची रेलचेल. रिक्तहस्तानें देवाकडे किंवा साधु-संताकडे जाऊ नये अशी आपल्या धर्मशास्त्राची आज्ञा आहे व त्याप्रमाणे देवाकडे किंवा साधुसंताकडे जाणारा प्रत्येक भक्त आपल्या इच्छेनिरूप बहुतकरून नारळ, उद्बर्ती, कापूर, खडीसाखर, पेढे, बर्फी किंवा फळफळावळ व कांहीं तरी पैसे देवापुढे ठेवण्याकरतां किंवा साधुसंतांना अर्पण करण्याकरतां घेऊन जातो, परंतु त्यांत संसारकाननांत भटकून भटकून श्रमश्रांत झाल्यामुळे जन्म-मृत्यूच्या येरझारा चुकविण्याचा मार्ग पुसण्याकरतां आलेला खरा मुमुक्षु कोण व दुःखमय संसारांत विवक्षित प्रकारचे सुख प्राप्त करून घेण्याच्या मार्गाचा तपास करण्याच्या हेतूने आलेला कोण याचा उलगडा होत नाही. कनक व कांता यांचा लोभ किंवा त्यावरील विलक्षण आसक्ति हीं परमार्थमार्गाला नेहमीच वावडीं असतात. मोक्षमार्गांतील हे दोन भयंकर अडथळे किंवा हीं दोन कल्पनातीत विधने आहेत. यांचा मनास सत्यतेने पूर्ण किंवा निदान पुष्कळ अंशीं तरी तिटकारा आल्यावांचून तो मोक्षमार्गाचा अधिकारीच होत नाही. यावद्दलचीं मनोहर व चटकदार वर्णने अनेक साधुसंतांनी आपल्या विश्ववंद्य प्रथांत ठिकठिकाणीं सुरस व रसाळ भाषेत दिलीं आहेत.

स्त्री आणि दुसरा अर्थु । हाचि ये लोकीं घोर अनर्थु ।
येणे अंतरला निजस्वार्थु । शेखां घातू प्राणाचा ॥ १४४

कनक आणि कामिनी । ज्यासी नावडे मनीहुनी ।
तोचि जनार्दनू जनीं । भरवसेनी ओळख पां ॥ १२०

मळ नाशासी जोविता । कनक आणि योषिता ।
जंब जंब यांची आसक्तता । तंब तंब चढता भवरोगू ॥ ११९

पहा पां कांता आणि सोनें । वर्णे आभरणे रत्ने ।
मायेने रचिलीं पडणे । पतना कारणे जनाच्या ॥ ७८

श्री एकनाथी भा. अध्याय ८

या लागी जो मोक्षार्थी । तेणे अर्थ न धरावा हातां ।
काया वाचा चित्तवृत्ती । अर्थु निश्चिती त्यागावा ॥ ३५०

श्री. एक. भाग. अध्या. २३

यावरून खन्या मुमुक्षुने प्रथम पूर्णपणे कायावाचामनेकरून द्रव्याचा त्याग केला पाहिजे. मुमुक्षुच्या वैराग्यांत दोन प्रकार. एक, तीव्र वैराग्य व दुसरे, मंद वैराग्य. पहिल्या कोटीतील पुरुष आपल्या सर्वस्वावर तुलशीपत्र ठेवून तात्काळ वित्त-त्याग करील. पण पंचाईत आहे ती मंदवैराग्यशील पुरुषाची. त्याला संसारानुभवामुळे धनाचा व कांतेचा तिटकारा येतो, पण ती दोन्हीही पूर्णपणे सोडवत नाहीत. स्मशानवैराग्यामुळे एखादे वेळीं दोन्हीवर लाथ मारून दाढी वाढवून फकीर वनून निघून जाईल. परंतु कृतकर्माचा कांहीं कालाने त्याला पश्चात्ताप होऊन मूळ स्थितीचे पुनः अवलंबन करील. साधुसंनापुढे जो प्रश्न असतो तो मंदवैराग्यशील पुरुषांचा. मंदवैराग्य ज्याच्या ठिकाणी उत्पन्न झाले आहे त्याने प्रथमतः सात्त्विक धनत्याग केला पाहिजे किंवा करण्यास शिकले पाहिजे.

आतां मोक्षानुकूल सात्त्विक धनत्याग कोणता किंवा सात्त्विक द्रव्ययज्ञ कोणता किंवा सात्त्विक धनदान कोणते व अशा दानाला, अशा द्रव्ययज्ञाला अथवा अशा धनत्यागाला योग्य पात्र कोणते, म्हणजे मोक्षाच्या मंदाधिकान्यास वरप्रमाणे सात्त्विक धनत्याग, सात्त्विक द्रव्ययज्ञ अथवा सात्त्विक धनदान करण्यास सांगून त्याची या बाबतीत तयारी कोठपर्यंत आली आहे याची परीक्षा करून तो दिवसेदिवस जास्त जास्त सात्त्विक धनयज्ञ करण्यास शिकेल असें त्याचे मन वळवून त्याला कालांतराने त्याची इष्टप्राप्ति करून देणारे योग्याधिकारी पात्र कोणते याचा विचार केला म्हणजे वाचा दक्षिणा कां मागत असत हे कोडे किंवा गूढ खात्रीने उकलेले असें माझ्या अल्पबुद्धीस वाटते.

शब्दब्रह्माच्या शिरोभागीं अमोल रत्नाप्रमाणें किंवा विद्युदीसीप्रमाणें जळकून सर्व जगाचे नेत्र दिपविणाच्या अनुपमेय श्रुती म्हणजे जीं उपनिषदें त्यांतील सर्वोत्कृष्ट वृहदारण्यकोपनिषदांत मोक्षमार्गाच्या आड येणाच्या तीन प्रकारच्या एषणा म्हणजे इच्छा सांगितल्या आहेत. त्यांचे ब्रह्मनिष्ठ किंवा आत्म-विद किंवा जीवन्मुक्त पुरुषानें, व्युत्थान करून (त्यांच्या तडाळ्यांतून आपली मुक्तता करून घेऊन) कसें आचरण ठेवावें व आपल्याकडे आलेल्या मुमुक्षुस त्याच्या परिस्थितीप्रमाणें व अधिकाराप्रमाणें सात्विक द्रव्ययज्ञ (ज्यांत सात्विक धनत्याग किंवा सात्विक धनदान यांचा अंतर्भाव होतो) करण्यास सांगून किंवा शिकवून म्हणजे दक्षिणा देण्यास सांगून त्या दक्षिणेचा आपण स्वीकार करून त्यास जन्ममृत्यूच्या वृश्चिक दंशाप्रमाणें सदैव दुःखदायी अशा यातनेंतून किंव आपत्तीतून कसें मुक्त करावें याबद्दलची सोपपत्तिक चर्चा आढळून येते.

एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राम्हणः

पुत्रैषणायाश्च वितैषणायाश्च लोकै-

षणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

वृ. उप. अध्याय ३ ब्राह्मण ५

आचार्यभाष्यावरून पाहातां या तीन एषणापैकीं वितैषणा हीच मुख्य. तिच्यावांचून मनुष्यमात्राची जगतांत जीवनयात्राच चालणार नाहीं. परंतु वित्त (धन) मिळूळ लागलें कीं, लागलीच दारैषणा (ज्ञीची इच्छा) उत्पन्न होते, व दारैषणा पूर्ण झाली कीं, पुत्रैषणा उत्पन्न होते, व दारैषणा पुरी झाली कीं लोकैषणा (देवलोक वा स्वर्गलोक) उत्पन्न होते. या जगतांतील नानाविध विषयोपभोग मुख्यत्वेकरून वितैषणेवरच अवलंबून आहेत. आणि म्हणून मुमुक्षुची वित्तावरचीच आसक्ति प्रथम सुटली पाहिजे. सर्वस्वीं नाहीं पण अंशतः तरी सुटली आहे कीं नाहीं किंवा सोडण्याची योडीशी तरी त्याची तयारी आहे कीं नाहीं ही कसोटी वाबा दक्षिणा मागून पाहात असत, असें मला वाटते.

तसेच ही दक्षिणा तो श्रद्धायुक्त अंतःकरणानें देतो किंवा दुःखित अंतःकरणानें देतो हें पाहाण्याकरतां तो शिरडीस वाबांच्या दर्शनाकरतां जितके बेळां येइल तितके बेळां व प्रत्येक दिवशी दोनदोनदा किंवा तीनतीनदासुद्धां मागत, व दिलेली दक्षिणा, तिच्यावरील आपली सत्ता पूर्णपणे सोडून तिचा विनियोग वाबांनीं वाटेल त्याप्रकारें करावा या इच्छेनें दिली आहे किंवा तिचा विनियोग वाबांनीं स्वतःच्याच स्वार्थकरितां किंवा स्वतःच्याच उपयोगाकरतां करावा अशा इच्छेने दिली आहे हें पाहाण्याकरतां वावा ती दक्षिणा, त्याच्या (दक्षिणा देणाऱ्या मनुष्यासमक्ष किंवा त्याच्यामागे) परोक्ष किंवा अपरोक्ष एखाचा रिकामटेकड्या लड्डामिश्रास किंवा दक्षिणा देणाऱ्या इसमाच्या मनांत विकल्प उत्पन्न होईल अशा कोणास कोणत्या तरी रूपानें देऊ ठाकीत अशी माझी समजूत आहे.

प्रत्येक भक्तास असें वाटतें कीं, आपण अर्पण केलेले पदार्थ वाबांनीं खावे व दिलेली दक्षिणा त्यांनीं आपल्या स्वतःच्याच उपयोगाकडे लावावी किंवा आपल्या (दक्षिणा देणाऱ्या) इच्छेप्रमाणेंच तिचा वाबांनीं विनियोग करावा. पण आपण काय असा पुण्याचा (सत्कर्माचा) पर्वत वरोवर आणिला आहे कीं, वाबांनीं आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावें. ते आपल्या इच्छेप्रमाणें वाग-ण्यास थोडेच बांधले गेले आहेत ? माझ्या दर्शनास या व मला दक्षिणा या अशीं वावा कधीं कोणास पत्रे पाठवीत असत ? मग आपण दिलेले जिन्नस वाबांनीं गृहण केले नाहींत किंवा आपण दिलेली दक्षिणा वाबांनीं अमक्या प्रकारें खर्च केली नाहीं, अशी हुरहुर आपणांस वाटण्याचें कारण काय ? यांत आपलें भयंकर अज्ञान भरलें आहे. वावा दक्षिणा कां मागत व तिचा विनियोग स्वतःच्या उपयोगाकडे न करतां मनमानेल तसा कां करीत याचा विचार आपण प्रशांत चित्तानें पूर्वप्रहृष्टित न होतां, सात्विक वुद्धीनें कधीं केला आहे काय ?

आपण एकदा कोणतेही पदार्थ वाबांना अर्पण केले किंवा आपल्या इच्छेनुरूप किंवा त्यांनीं मागितल्याप्रमाणें दक्षिणा दिली म्हणजे त्या पदार्थावर

किंवा दक्षिणेवर सर्वस्वीं सत्ता बाबांची, माळकी त्यांची, प्रभुत्व त्यांचे. त्या पदार्थाचा किंवा दक्षिणेचा विनियोग त्यांना वाटेल तसा ते करणार. आपल्यास त्याचा विचार करण्याचे प्रयोजनच काय? त्याचा विचार करणे किंवा आपल्या इच्छेनुसूर्य बाबांनीं त्या पदार्थाचा किंवा दक्षिणेचा विनियोग करावा असें मनांत येणे किंवा आणणे म्हणजे त्या पदार्थावरील किंवा दक्षिणेवरील आपण आपला योडीशी तरी सत्ता राखून ठेविली आहे असेंच समजण्यासारखें होय, व असें समजणे हेंच आपल्या अहंमन्यतेचे व भयंकर अज्ञानाचे घोतक होय.

बाबा जीवन्मुक्त, सगुण, परमात्मा, ज्ञानमूर्ति, त्रिगुणातीक असूनही कोणाकडून कशी व किती दक्षिणा घेत, कोणत्या स्वरूपांत घेत व कोणाकडून कां घेत नसत किंवा कां मागत नसत व घेतलेल्या दक्षिणेचा स्वतःच्या उपभोगाकरितां खर्च न करतां मनास वाटेल त्या तज्जेनें कसा विनियोग करीत, व त्यांचे स्वतःचे आचरण कसें असे, याबद्दल आतांपर्यंत विचार शाला. पण यांत दक्षिणा मागण्याचे प्रयोजन काय व ती घेऊन त्यांत भक्तकार्य काय साधत होतें, हा प्रश्न अद्याप शिळ्हक राहातोच व आतां आपण याच प्रश्नाचा विचार करूं.

वृहदारण्यकोपनिषदाच्या ३ प्या अध्यायांतील ९ वे ब्राह्मणांत शाकल्य व याज्ञवल्क्य यांचा संवाद आहे. त्या संवादांत ब्रह्मवेत्ता कोण, दक्षिणा कोणी ध्यावी, कोणाकडून व कशाकरितां ध्यावी, अधिकारी विभूतीस दक्षिण दिल्यानें दक्षिणा देणारास काय फल मिळतें, याबद्दल फारच सुंदर व खुबीदार वर्णन आहे. माझ्या मतें त्यांत विलक्षण गूढार्थ भरलेला आहे व तो तंतोतंत श्री बाबांना लागू पडतो.

उपरिनिर्दिष्ट ९ वे ब्राह्मणांतील १९ वे मंत्रांत शाकल्यानें याज्ञवल्क्यांना विचारलें का, कुरुपंचाल देशांतील ब्राह्मणांना उद्देशून तूं हें जें अतिभाषण (निंद भाषण) केलेंस, तें तूं काय ब्रह्मवेत्ता आहेस म्हणून केलेंस कीं काय? याज्ञवल्क्य म्हणाले होय, मी दिशांविषयींचे ज्ञान जाणतो. त्या दिशांना देवांसह व प्रतिष्ठासह जाणतो. असें उत्तर दिल्यावर शाकल्यानें याज्ञवल्क्यांना या

पूर्व दिशेत्, दक्षिण दिशेत्, पश्चिम दिशेत्, उत्तर दिशेत्, व ऊर्ध्व दिशेत् तुङ्या कोणकोणत्या देवता आहेत व त्या कशांत प्रतिष्ठित आहेत, असे प्रश्न केले. याज्ञवल्क्यांनी त्याच्या प्रश्नांचीं समर्पक उत्तरे देऊन त्याचें समाधान केले.

प्रस्तुत स्थळी आपल्यास दक्षिण दिशा खेरीजकरून इतर दिशांच्या प्रश्नोत्तरांशीं कांहीं कर्तव्य नाहीं, म्हणून दक्षिण दिशेपुरतेच प्रश्नोत्तर, मंत्र व त्या मंत्रावरील आचार्य-भाष्य जसेंच्या तसेंच मी खाली देतों.

“ किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति, यम देवत इति, स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठितः इति, यज्ञ इति, कस्मिन्नु यज्ञ प्रतिष्ठित इति, दक्षिणायामिति, कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति, अद्वायामिति, यदा हि खेव अद्वत्तेऽथ दक्षिणां ददाति, अद्वायाँ खेव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति, कस्मिन्नु अद्वा प्रतिष्ठितेति, हृदय इति होवाच हृदयेन हि अद्वां जानाति हृदये खेव अद्वा प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ” ॥ २१ ॥

भाष्यः—

दक्षिणायां दिशि का देवता तव । यम देवत इति । यमो देवता मम दक्षिणादिग्भूतस्य, स यमः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति । यज्ञ इति । यज्ञे कारणे प्रतिष्ठितो यमःसह दिशा । कथं पुनर्यज्ञस्य कार्यं यम इत्युच्यते ऋत्विग्मि निष्पादितो यज्ञो दक्षिणया यजमान्तेभयो यज्ञं निष्क्रीय तेन यज्ञेन दक्षिणां दिशं सह यमेना भिजयति । तेन यज्ञे यमः कार्यत्वाप्रतिष्ठितः सह दक्षिणया दिशा । कस्मिन्यज्ञः प्रतिष्ठित इति । दक्षिणायामिति । दक्षिणया स निष्क्रीयते । तेन दक्षिणा कार्यं यज्ञः । कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठितेति श्रद्धायामिति । श्रद्धा नाम दित्सुत्वमास्तिक्यबुद्धिर्भक्तिसहिता । कथं तस्यां प्रतिष्ठिता

दक्षिणा यस्याददा ह्येव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां ददाति ना श्रद्धदक्षिणां ददाति । तस्माच्छ्रद्धायां ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति । कस्मिन्नु श्रद्धा प्रतिष्ठितेति । हृदये इति होवाच । हृदयस्य हि वृत्तिः श्रद्धा यस्मादधृद् येन हि श्रद्धां जाना ति । वृत्तिश्च वृत्तिमति प्रतिष्ठिता भवति । तस्मादधृदये ह्येव श्रद्धा प्रतिष्ठिता भवती त्येवमेवैतत्प्राज्ञवल्क्य ।

अर्थः— दक्षिण दिशेंत तुझी देवता कोण ? यमदेवता. दक्षिण दिशारूप (सर्व दिशांचें पूर्ण ज्ञान असल्यामुळे म्हणजे सर्व दिशांशीं ऐक्य ज्ञाले असल्यामुळे म्हणजे स्थल व काल यांच्याशीं एकात्मता ज्ञाली असल्याकारणाने) असा जो भी त्या माझी यमदेवता आहे. तो यम कशांत प्रतिष्ठित आहे ? यज्ञांत. यमाचे कारण जो यज्ञ त्या यज्ञांत यम दक्षिणे दिशेसह प्रतिष्ठित आहे. मग यज्ञाचे कार्य पुनः यम कसा होतो ? ऋत्विज यज्ञ संपादन करतात म्हणजे यज्ञ सिद्धीस नेतात. तो यज्ञ यजमान दक्षिणा देऊन विकत घेतो व त्या यज्ञाने तो दक्षिणं दिशेसह यमास जिंकतो. त्या योगाने यम हा यज्ञाचे कार्य होतो. यम यज्ञाचे कार्य ज्ञाल्यामुळे दक्षिण दिशेसह यज्ञांत प्रतिष्ठित होतो. यज्ञ कशांत प्रतिष्ठित आहे ? दक्षिणेंत. दक्षिणेच्या योगाने म्हणजे यज्ञांत दक्षिणा देऊन यजमान तो यज्ञ विकत घेतो. त्यामुळे दक्षिणेचे कार्य यज्ञ होतो. दक्षिणा कशांत प्रतिष्ठित होते ? श्रद्धेत. श्रद्धा म्हणजे भक्तीने देण्याची इच्छा-म्हणजे देण्याची बुद्धि. श्रद्धेत दक्षिणा कशी प्रतिष्ठित आहे ? यजमान जेव्हां श्रद्धावान असतो, तेव्हांच तो दक्षिणा देतो. अश्रद्धावान पुरुष दक्षिणा देत नाहीं. म्हणून श्रद्धेत दक्षिणा प्रतिष्ठित आहे. श्रद्धा कशांत प्रतिष्ठित आहे ? हृदयांत असें याज्ञवल्क्य म्हणाले. हृदयाची वृत्ति श्रद्धा आहे. कारण अंतःकरणाच्या योगानेच मनुष्य श्रद्धा जाणतो. वृत्ति वृत्तिमानामध्ये प्रतिष्ठित होते. म्हणून हृदयांत श्रद्धा प्रतिष्ठित होते.

वरील मंत्रार्थावरून व आचार्य भाष्यावरून असें स्पष्ट दिसते की, दक्षिण दिशेचा मालक यम आहे. यमाचे अधिष्ठान (वसुतिस्थान) यज्ञांत आहे, यमास जिकावयाचे म्हणजे यज्ञास जिकावयाचे व यज्ञास जिकावयाचे

म्हणजे यज्ञ सिद्धीस नेणारा जो ऋत्विज त्याला यजमानाने अंतःकरणपूर्वक श्रद्धेने दक्षिणा देऊन तो यज्ञ विकत घ्यावयाचा. याप्रमाणे श्रद्धेने दक्षिणा देऊन यज्ञ विकत घेणे म्हणजेच यमास दक्षिण दिशेसह जिंकणे. यम म्हणजे मृत्यु. यमास जिंकणे म्हणजे मृत्यूस जिंकणे. मृत्यूला जिंकणे म्हणजे जन्मास जिंकणे व जन्ममृत्यु जिंकणे म्हणजे प्रपञ्चाच्या येरझारांतून सुटणे व संसाराच्या येरझारांतून सुटणे म्हणजेच मोक्ष मिळविणे.

आतां दक्षिणा देणे म्हणजे यज्ञ करणे कसे ?

यज्ञ पुष्कळ प्रकारचे आहेत. त्यापैकीं कांहीं श्रीमद्भगवद्गीतेत दिले आहेत. त्यांत द्रव्ययज्ञ म्हणून एक यज्ञच आहे.

**“ द्रव्यज्ञयास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥**

अ. ४ श्लो. २८

“ तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वति ये ते द्रव्ययज्ञाः ” असे ‘द्रव्य यज्ञाः ’ या शब्दावर आचार्यांचे भाष्य आहे. म्हणजे पवित्र स्थानी, पवित्र काळी, पवित्र पात्री द्रव्याचा यज्ञबुद्धीने व्यय करणे म्हणजे द्रव्ययज्ञ. आता तीर्थात श्रेष्ठ तीर्थ कोणते ? संतचरण. कारण सर्व जगताचे पाप व संसार-ताप तीर्थदर्शनाने व स्नानाने नाहींसा होतो; पण त्या तीर्थाच्या पातकांचा नाश फक्त एक संतचरण दर्शनानेच होतो, हें सर्वश्रुत आहे.

जगतितलावर पवित्र स्थाने किंवा तीर्थे, पवित्र काल, व पवित्र पात्रे असंख्य आहेत. परंतु कोठे तीर्थ आहे तर काल नाहीं व कोठे तीर्थ व काल आहे तर पात्र नाहीं अशी स्थिति असते. तिन्हीचा योग एके ठिकाणी मिळणे अति दुर्घट. व तो मिळालाच तर तो मोक्षदायी होणे हें अत्यंत दुर्घट. परंतु या तिहींचा मोक्षदायी सुयोग संतचरणी मात्र प्राप्त होतो.

म्हणून द्रव्ययज्ञ करण्यास संतांचे निवासस्थान हेच सर्वोत्कृष्ट स्थळ (तीर्थ), ते जी दक्षिणा मागतील ती श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने देणे हाच उत्तमो-नम द्रव्ययज्ञ, व ने ज्या काळीं ती मागतील तोच अत्यंत पवित्र काल.

साधुसंत जी दक्षिणा मागतात ती त्यांच्या स्वार्थकरतां किंवा उपभोगाकरतां नसून ती मागण्यांत त्यांचा अत्यंत उदात्त हेतु असतो. तो आपल्यासारख्या अज्ञ जीवास कळत नाहीं. पण तो वरील बाबांच्या दक्षिणा मागण्याच्या प्रकारावरून व त्या दक्षिणेचा विनियोग करण्याच्या तळ्हेवरून स्पष्ट दिसतो. व श्रद्धापूर्वक दिलेल्या दक्षिणेत किती सामर्थ्य आहे हें वरील मंत्रार्थवरून व मंत्रभाष्यावरून पूर्ण विशद होतें; परंतु एक गोष्ट मात्र पक्की लक्षांत ठेविली पाहिजे की, दक्षिणेत कितीही सामर्थ्य असलें तरी दक्षिणा मागून तिचा स्वीकार करणारा ब्रह्मनिष्ठ संत ती घेऊन पचविष्यास व भक्तांचे इष्ट कार्य करून देण्यास त्या (दक्षिणे)पेक्षांही अधिक सामर्थ्यवान असावा लागतो. व तसा असेल तरच दिलेली दक्षिणा फलद्रूप होऊन दक्षिणा देणाऱ्या भक्तांचे जन्म-मरण चुकेल, व त्यास अंतीं अखंड व शाश्वत सुखशांति व समाधान प्राप्त होईल.

प्रस्तुत स्थळी बाबा हे पुण्यश्ळोक संतावतंस प्रत्यक्ष यज्ञनारायण यज्ञमूर्ति सत्यात्रशिरडी हें पुण्य क्षेत्र व पवित्र तीर्थ त्यांची दक्षिणा मागण्याची व त्यांस देण्याची जी वेळ तीच दिव्य पर्वणी. व त्यांना जी दक्षिणा दिली जाई तोच अप्रतीम द्रव्ययज्ञ.

आतां बाबा भक्ताकडून जी दक्षिणा मागत ती कशासाठीं मागत याचा सहजच उलगडा होईल. ते दक्षिणा मागत ती तो भक्त खरोखरच मुमुक्षु आहे किंवा नाहीं, त्याची द्रव्यासक्ति किंचित् तरी कमी झाली आहे किंवा नाहीं, निदान मागितलेली दक्षिणा तिजवरील आपली सर्व सत्ता सोडून प्रेमानें, आनंदानें व श्रद्धापूर्वक अंतःकरणानें देऊन द्रव्ययज्ञ करण्याची थोडीतरी त्याची तयारी आहे की नाहीं हें पाहाण्याकरतांच मागत. व तशी तयारी दिसल्यास त्याच्याकडून पुनः पुनः दक्षिणा मागून घेत. हेतु हाच कीं, या द्रव्ययज्ञाच्या योगानें त्याजकडून कालांतरानें दक्षिण दिशेसह यमास (मृत्यूस) जिकवून त्यांचे जन्ममरण चुकवावयाचे. व्या ठिकाणी स्वार्थ नाहीं त्या ठिकाणी वरील

उदाच हेतूवांचून भक्ताकडून दक्षिणा मागण्यांत बाबांचा दुसरा हेतु काय असणार?

भक्तकार्य करण्याकरतांच निर्गुण परमात्मा बाबांसारख्या संतस्वरूपांत सगुणावतार धारण करतात. महदभाग्यानेंच अशा संतचरणरजांचे दर्शन होते व असे संत ज्याच्याजवळ आपण होऊन दक्षिणा मागतील किंवा अशा संतांना जो आपण होऊन श्रद्धेनें दक्षिणा देईल तो परम दैवाचा पुतल्याच महटला पाहिजे. ज्याच्या पदरीं महत्पुण्य असेल त्याच्याच हातून बाबांच्या चरणी दक्षिणारूपानें द्रव्ययज्ञ होईल, असें मला वाटते.

अशा परमात्मरूप कैवल्यमूर्ति बाबांवर दक्षिणेसंबंधानें केलेले आरोप केवळ असमंजसपणाचे, कुत्सित वुद्धीचे व अर्थशून्य आहेत हें वरील विस्तृत विवेचनावरूप स्पष्ट दिसेल.

आतां बाबांनी श्रीराधाकृष्ण आईस आपल्याजवळ कां ठेविली होती द्यावद्दल विचार करूं.

वाचकांच्या हें ध्यानांत असेलच कीं, बाबा प्रथम दक्षिणा मागत नसत. पण पुढे पुढे त्यांना जसजशी उपाधि जास्त होऊं लागली तसतसे ते दक्षिणा मागूं लागले व याच सुमारास राधाकृष्णआईही पंदरपुराहून शिरडीस आल्या.

जसे पुरुष भक्त असतात तशा खियाही असतात हें सर्वश्रुत आहे. बाबा जसे आपल्या दर्शनासाठीं किंवा दक्षिणा मागण्यासाठीं कोणास पत्र पाठवून बोलावीत नसत, तसेच त्यांनी रावाकृष्ण आईसही पत्र पाठवून आणविलें नव्हते. बाबांची कीर्ति ऐकून त्या स्वयंस्फूर्तीनेंच शिरडीस येऊन राहिल्या. त्यांची समग्र हकीकत लिहिणे म्हणजे तो एक स्वतंत्र विषयच होईल. व प्रस्तुत स्थळीं त्यांच्या सविस्तर वृत्तांताची आपल्यास आवश्यकताही नाही. त्या ब्राह्मणकुलांत जन्मल्या असून अजमासे २०-२२ वर्षांच्या

तरुण, देखण्या, काळ्यासांबळ्या वर्णाच्या सकेशा बालविधवा होत्या. त्या शिरडीस आल्यापासून बाबांनीं त्यांना आपल्या मशीदीची पायरी कधीही चढूं दिली नाही. व त्याही कधीं मशीदींत आल्या नाहीत किंवा मशीदींत येण्याचा त्यांनी कधीं हड्ही धरला नाहीं. त्यांनीं आपला चेहरा महाराजांस कधीं दाखविला नाहीं. त्यांची रोजची कामगिरी म्हणजे बाबांच्या मशीदीपासून लेंडीवर शौचास जाण्याचा बाबांचा रस्ता झाडून काढणे ही होती. ही कामगिरी त्यांना बाबांनीं सांगितलेली नव्हती. ती त्या स्वयंस्फूर्तीनेंच करीत. मशीदी-समोरील योड्या अंतरावर असलेल्या एका लहानशा घरांत त्या राहात. बाबा त्यांना रोज एकदीड भाकर व भाजी त्यांना येत असलेल्या नैवेद्यापैकीं कोणावरोवर फक्त एकच वेळ पाठवून देत. बाबांच्या पूजेची, आरतीची, विड्याची चावडीच्या मिरवणुकीची, बाबा रोज सायंकाळीं मशीदींतून श्री नवलकरसाहेब यांच्या वाढ्यापर्यंत फिरावयास व हातवारे करावयास जात त्यावेळीं त्यांना ऊन लागू नये म्हणून तितक्याच रस्त्यावर लोखंडी कमानी बांधून त्यावर सुवासिक पुष्टवेळी लावण्याची, बाबांच्या उपयोगाकरतां (ते नको नको म्हणत असतां व शिव्या देत असतां) चांदीचीं भांडीं, मौल्यवान वस्त्रेभूषणे, गॅसचे सुंदर लहान मोठे दिवे आणविण्याची व थाटाची तयारी करून घेण्याची व्यवस्था त्या श्रीमान् भक्तांकडून करून घेत. शिरडीस येणाऱ्या बहुतेक सर्व भक्तवृन्दांवर त्यांची छाप असे. क्वचित् प्रसंगीं बाबांनीं सांगितलेली एखादी गोष्ट कोण। अमान्य करील; परंतु राधाकृष्ण आईंनीं सांगितलेली कामगिरी सहसा कोणीही अमान्य करील नसे. बाबांच्या मशीदींत गर्दी कमी, परंतु राधाकृष्णआईच्या खोलींत भक्तांची रेळचेल.

साधारणतः: निसर्गाचा नियमच असा आहे कीं, खीं व पुरुष दुकानदार जर शेजारीं शेजारीं असले तर खीं दुकानदाराकडे गिन्हाइक जास्त. व तशांतून ती खीं जर तरुणी व जरा मोहक असेल तर मग त्या गिन्हाइकाच्या गर्दीस विचारावयासच नको. प्रत्येक गिन्हाइक खीं दुकानदाराकडे जातें तें केवळ वाईट हेतूनेंच जातें किंवा ती प्रत्येकाकडे असद्वेतूनेंच पाहात असते

असें नाहीं. तथापि ख्रियांच्या ठिकाणीं परमेश्वरानें निसर्गतःच मोहकता ठेविली आहे. त्यामुळे त्यांच्याशीं बोलण्याचालण्याचा, वसण्याउठण्याचा जास्त प्रसंग आला म्हणजे तो तरुण असो वा वृद्ध असो तो क्षणभर तरी अन्यथावृत्तीचेत झाल्यावांचून राहाणार नाहीं. एक वेळ द्रव्यमोहांतून मनुष्य सुटेल, परंतु खी मोहांतून सुटणे फारच कठीण. स्वतःची खी जिंकणे एक वेळ सोपे, परंतु पर कामिनी मोहपाशांतून विकारवश न होतां निसटणे अत्यंत दुर्घट.

जरी कापूर अग्री आंत । नांदो लाहता न पोळत ।
तरी खीसंगें परमार्थ । पावते समस्त परब्रह्म ॥ २४६

श्री एकनाथी भा. अ. २६

रजनीनाथाचा उदय झाल्यावरोबर त्याच्या सहस्रकरांनीं स्पृष्ट अशा चंद्रकांत मण्यास जर पाझर फुटणार नाहीं, किंवा भामकमण्या (लोहचुंवक)च्या सान्निध्यांत लोहखंड ठेवून जर तो चलन पावणार नाहीं किंवा अग्रीजवळ नवनीत ठेवून जर तें वितलणार नाहीं तरच नवयौवन, मोहक व सुंदर अशा परदारेसन्निध वसून गप्पागोष्ठी मारून विकारवश न होतां तिच्या नेत्रकटा-क्षाच्या तडाल्यांतून पुरुष सुटेल. अशा खीच्या सहवासांत राहून श्रीशुक्राचार्य-सारखीच ज्यांची वृत्ति असेल तेच जितेंद्रिय पुरुष विकारवश होणार नाहीत. परंतु इतरांनीं विकार आवरून धरण्याचा कितीही आव आणला. तरी त्यांच्या ठिकाणीं विकार उत्पन्नच होणार नाहीं. ही गोष्ट साधारण भक्तवृन्दाच्या आटोक्या-बाहेर आहे असें मला वाटते. श्रीमन्महाभारतांत एक कथा आहे की, प्रत्यक्ष धर्मराजासारख्या जितेंद्रिय पुण्यश्लोकाचे, फक्त तिच्या पोठच्या नजरेस पडल्यामुळे, आपल्या नित्य तरुणी व सौंदर्यवती मातेवर (कुंतीवर) एकवेळ मर्तेले होतें. व या पातकाचा उच्चार जेव्हांच बलिराजाच्या द्वारपालांना त्याजकडून करून घेतला तेव्हांच बलीच्या राजवाड्यांत शिरण्यास धर्मराजास परवानगे मिळाली. धर्मराजाची ही गोष्ट, मग आपल्यासारख्या विचारदरिद्र्यांची का कथा !

विपाकनगणोनिष्यांप्रकटआपुल्याघातके ।
कळोनिअमितेंबळेविविधजोडिलींपातके ॥
क्षमस्वभगवन्नजामिलसखोऽस्मियेसेतुला ।
महणेनमुनियांसुदुस्तरविपन्नदीसेतुला ॥ ४२ ॥

मागल्या केकेत कवीनी आपली प्रपंचासक्ति दर्शविली, तोच आपला अपराध कथित होत्साते त्याविषयीं येथें भगवंताची क्षमा भाकितात.

पदान्वयः—प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न गणोनि अमितें विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं; सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिल-सखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां म्हणे.

प्रकट आपुल्या घातके म्यां विपाक न गणोनि अमितें विविध पातके कळोनि बळे जोडिलीं;—प्रकट आपुल्या घातके म्यां,—प्रकट-स्पष्ट-उघडा-निःसंशय आपुल्या घातके—आपला घातक-घात करणारा जो मी त्यानें, विपाक-परिणाम-अर्थात् वैषयिक पदार्थावर अद्यापि आपली रुचि आहे म्हणून मागल्या केकेत आपला भावार्थ प्रकट करून तेणेकरून जो आपला दोष सुचविला त्याचा-परिणाम न गणोनि—न गणतां—न विचारितां—अर्थात् तुच्छ करून अमितें-ज्यांस-मिति नाहीं—असंख्य-पुष्टक आणि विविध—नाना प्रकारचीं अर्शीं पातके—पापे कळोनि—जाणनवुजून-बुद्ध्या बळे—दाढून—स्वप्रेरणेने जोडिलीं—संपादिलीं; सारांश भगवन्नकीपासून पराढ्मुख होऊन नाशवंत आणि क्षणभंगुर अशा प्रपंचा-चीच आवड म्यां धरिली, अतएव असा स्पष्ट आत्मघातकी जो मी त्या म्यां अशा माझ्या दुर्वृत्त आचरणाचा काय परिणाम होईल हेहि मनांत न आणितां असंख्य आणि नानाप्रकारचीं अर्शीं पातके, तीहि बुद्ध्या आणि स्वप्रेरणेने, आचरिलीं; तस्मात् मी महत्पापी केवळ दंडास योग्य आहें अशी भीति मनांत आणून कवि प्रार्थितात—सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला भगवन् अजामिलसखोऽस्मि क्षमस्व ऐसें नमुनियां म्हणे,—सुदुस्तरविपन्नदीसेतुला तुला,—सुदुस्तर—तरावयास अत्यंत कठीण अशी जी-विपन्नदी^१-विपत्-विपत्ति-दुःख तद्रूप जी-नदी तिच्या-सेतुला-तिचा सेतु-पूळ-धरण-पृतद्रूप जो तूं त्या तुला-तुजकारणे, भगवन्-हे भगवान्, अजामिलसखोऽस्मि^२-मीं-अजामिलसख—अजामिलाचा सखा—अर्थात् अजा-

^१ मजजबळज्या दोन प्रति आहेत, त्यांत ‘भवन्नदीसेतुला’ असा पाठ आढळतो, आणि बहुधा जेंये तेथें तोच पाठ ऐकार्यातहि येतो; या पाठानें मला फार घोकांत घातले होतें, परंतु शेवटीं सोलापुराहून रामचंद्र विद्यावर जोशी यांजकडून ‘विपन्नदीसेतुला’ हा खरा पाठ आणविल्यावर ‘माझे’ समाधान ‘झाले’.

^२ येथे ‘भगवन्नजामिल’ यांत ‘भगवन्’ या शब्दांतील अंत्यनकारास ‘हमोन्ह-स्वादचिह्नमुनित्यं’ या सूत्रावरून द्रित्व झाले आहे.

मिलासारिखा महत्पापी अस्मि-आहे महणून क्षमस्व-क्षमा करै ऐसें-असें नमुनियां-नमून-विनयपूर्वक म्हणें-म्हणतों-प्रार्थितों; अर्थात् या अपार संसारां-तून पार उत्तरविणारा जो तूं त्या तुला आतां इतकेंच प्रार्थितों कीं, हे भगवान्, मी महत्पापी आहे, मला क्षमा कर.

येथें तिसन्या चरणांत 'ऐसें' असा जो पाठ आहे तो माझ्या मतें 'ऐसे' असा असावा; म्हणजे पुढील चबध्या चरणाच्या यमकास अनुरूप होऊन अर्थांसहि अनुकूल होईल.—सुदुस्तरविपञ्चदीसेतुला ऐसे तुला नमुनियां म्हणें,—सुदुस्तरविपञ्चदीसेतुला ऐसे-अशौं तुला नमून म्हणतों; असा येथें पदान्वय करावा.

'क्षमस्व भगवञ्चजामिलसखोऽस्मि' हें सारें प्रार्थनारूप पद कवीनीं येथें गीर्वाण भाषेत ठेविल्यानें आपल्या प्रार्थनारूप उक्तीस प्रौढता आणून तद्वारा आपला सरलभावहि प्रकट केला आहे^३.

१ 'क्षमस्व' हें 'क्षम-सहने' या धातूचे आत्मनेपदी लोटाचे रूप होय.

२ ऐसे-हें 'ऐसा' या सर्वनामाचे सामान्यरूप ग्रंथभाषेच्या नियमानें आढळते. अमृतानुभवांत ज्ञानेश्वरानें म्हटले आहे;—

जेवितोचिचेताचेववी । तैसावुझेबुझावी ॥

गुरुशिष्यत्वेनांदवी । ऐसेनिहा ॥ ११ ॥

—प्रकरण २

आणखी ज्ञानेश्वरीत—

उन्हाळेनीनतापे । हिमवंतीनकांपे ॥

कायसेनेहीनवासिपे । व्योमजैसे ॥ ६० ॥

—अ० १३.

इयेशरीरीचीमाती । मेळवीनतियेक्षिती ॥

—ओ० १०२.

या उदाहरणांत 'ऐसेनी,' 'उन्हाळेनी,' 'कायसेनें,' 'ह्यें,' इत्यादि सर्व 'ऐसा,' 'उन्हाळा,' 'कायसा,' 'हा,' या आकारान्त शब्दांचीं ग्रंथभाषेप्रमाणे सामान्यरूपे होत. त्याचप्रमाणे ऐसा याचे ऐसे हें सामान्यरूप.

३ याप्रमाणे प्रसंगोपात्त सारीसंस्कृत फकिककेची फकिकका कधीं कधीं आपल्या काब्यांत प्रविष्ट करण्याची मोरोंताची चाल 'आढळण्यात येते; हे दाखविण्याकरितां सुभापर्वीतील एक आर्या खाली लिहितों,—

ब्रूयात्क्षमीगभीरोऽसीतिवतयुषिष्ठिरप्रभुकोन ॥

निजनीचपणप्रकटिसीतूंश्वानभल्यावरीहिभुंकोन ॥

नव्हे अनृतसत्यते अचलऊचलीलाकरे ।
तुवां हरिमदापहै वृहदुदारलीलाकरे ॥
समुद्ररसिएकदं जरिजडाशियाकर्दमीं ।
म्हणेन भुवनत्रयीं तरितुलाभलामर्दमीं ॥ ४३ ॥

मागील केकेत कवीनीं भगवंतास विपञ्चदाचा सेतु म्हणून विशेषण दिले होते, तोच आपला भावार्थ विस्तृत करून पुनः प्रार्थितात.

पदान्वयः—हरि ते अनृत नव्हे, सत्य, मदापहै वृहदुदारलीलाकरे तुवां करे अचल ऊचलीला, जरि या जडाशिं कर्दमीं एकदां समुद्रसि, तरि मीं तुका भुवनत्रयीं भला मर्द म्हणेन.

हरि ते अनृत नव्हे,—हरि—हे हरी—हे मर्कृत सर्व दोष हरण करणाऱ्या प्रभो, (येथे कवीनेै हैं जे हरिै या नामानेै संबोधन दिले आहे, तेै पूर्वील केकेत ‘ अजामिलसखोऽस्मिै ’ व त्या मागेै ‘ रुचे विषय ‘ अशा उक्तीनीं जेै आपलेै सदोषत्व प्रकट केलेै होतेै स्थावर कटाक्ष ठेवून दिलेै आहे,) तेै अनृत नव्हे,—तेै-आपल्या करेै अचल ऊचलिला म्हणून जेै पुढेै सांगावयाचेै तेै अनृत—मिथ्या नव्हे-नाहीं; तर सत्य—तेै खरेंच आहे. येथेै कवीनेै ‘ अनृत नव्हे ’ अशा निषेधवादानेै एकदां खंडन करून, पुनःै ‘ तेै सत्य ’ या पदांनींै सत्यत्वाचा अनुवाद केला आहे, येणैकरून आपल्या विषेधवादास दाढर्य आणिलेै, म्हणून हा येथेै प्रतिषेध अलंकार होय. यांत ‘ होय ’ या कियापदाचाै ‘ सत्य ’ शब्दापुढेै अध्याहार जाणावा. तेै सत्य कोणतेै अशी पृच्छा केली असतां कविै सांगतातै मदापहै वृहदुदारलीलाकरेै तुवां करेै अचल ऊचलीला,—मदापहै,—मद—पूर्वीै एकेचाळिसाऱ्या केकेत्या शेवटीै ‘ ज्या न मिळे अमृत तेै न मद्या पितीै ’ या वाक्यांत कवीनेै वैष्यिक पदार्थास मद्याची उपमा दिलीच आहे, त्या मद्यानेै उत्पञ्च केली जी गुंगी-अर्थात् प्रपंचनिमग्नतेनेै प्राप्त झाली जी अज्ञानावस्था तोै मद त्याचेै अपहनन—नाश करणारा तोै मदापहै त्यानेै (ही येथेै कर्तृत तृतीया) येथेै ‘ हरिै ’ हैै संबोधन, आणिै ‘ मदापहैै ’ हैै विशेषण, या दोन पदांचाै परस्परहक् हेतुहेतुमझावसंबंध दिसतोै,—तूै मदापहै आहेस म्हणून मर्कृत पापाचेहिै हरण तंच करशील, असा येथेै.

१ हरि शब्दाचा अर्थ व्यासानेै असाच केला आहे;

हराम्यवंहिस्मृणां हविभीगंकतुष्वहम् ।

षर्णक्षमेहरिष्वेष्ट स्तस्माद्विरहस्मृतः ॥

संबंध दर्शवित होत्साते कवीन्में 'हृदि' हें संशोधन दिलें आहे असें दिसतें. अथवा, हरिमदापहें-हरि-सूर्य-अर्थात् सूर्यासारिखे उग्रप्रतापी जे रावणकंसासारिखे, अथवा, हरि-सिंह-अर्थात् सिंहासारिखे पराक्रमी जे हिरण्यकशिषुबलिदुर्योधनादिकां-सारिखे भूपाल अथवा, हरि-शूक-पोषट-अर्थात् कियाहीन असतां केवळ पोषटा-सारिखे वाचालमात्र असे जे वागंडित अथवा, हरि-अग्नि-अर्थात् अग्नीसारिखे दुसञ्चाच्या अंतःकरणास पोळणारे जे दुष्ट जन-अथवा सर्व गोकुलाचा नाश करणारा जो दावाग्नि तो या सर्वांचा मद-गर्व त्याचा नाश करणारा जो तूं त्या त्वां; अथवा, हरि-यम-कृतांतरूप जो काल त्याचा, मीं सर्व भुवनत्रयाचा संहार करणारा महणून, जो मद म्ह० गर्व; अथवा, हरि-इंद्र-हा एकदां अतिवृष्टी पाढून सर्व गोकुलाचा नाश करण्यास उद्युक्त झाला होता तेव्हां त्वां आपल्या आंगठीने गोवर्धन उच्चलून त्याच्या छत्राखालीं सर्व वजवासी प्राण्यांचे रक्षण करून तेणेकरून त्या इंद्राच्या मदाचा त्वां नाश केला अशी जगप्रसिद्ध तुझी कीर्ति आहे, अशा आणि बृहदूदारलीलाकरें,-बृहदू-अत्यंत-आणि-उदार-मोठी-प्रशस्त अशी जी-लीला-विलास तीतें-कर-करणारा अर्थात् जगदोत्पत्त्यादि आश्वर्यकारक क्रिया करणारा जो तूं अशा अथवा, बृहदू आणि उदार जी लीला तिचा-आकर-खाण-महणजे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तु समर्थ जो तूं अशा तुवां-त्वां, करे-हाताने-अर्थात् आपल्या हाताने अचळ-पर्वत-अर्थसंदर्भांने गोवर्धन नामा पर्वत ऊचलिला-उचलिला-उच्चलून अंगुलीवर धारण केला; हें आपले वृत्त अनृत नाहीं सत्यच आहे, असा येथे पदाचा अन्वय करावा. असा तूं महान् समर्थ आहेस खरा, परंतु जरि या जडाशिं कर्दमीं एकदां समुद्रसि,-जर या जडास-येथे कवि आपल्यास दाखवून महणतात मीं जो तुझी प्रार्थना करणारा जड-मूढ या मला मूढास कर्दमीं- (येथे 'या' या पदाचा पुनरन्वय करावा,) हा जो संसाररूप कर्दम-चिखल या चिखलांत-अर्थात् चिखलांतून (येथे ही अपादानार्थी ससमी जाणावी;)-अथवा या संसाररूप चिखलांत रुतलेला असतां जर समुद्रसि-चांगल्या रीतीने माझा उद्धार करशील-अर्थात् मला यांतून बाहेर काढशील; येथे कवीने आपल्यास जड महटल्याने जडत्वधर्मांने प्रपंचकर्दमांत जें आपले निमज्जन त्यांचे गांभीर्य सुच-विलें, महणूनच पुढे आणखी आपल्या उद्धरणाचे किंचित् दौष्कर्य दाखवून समुद्र-सि महटले, येणेकरून पुनरपि या संसाराच्या येरजारा जर समूळ चुकवून अक्षय

१ यमानिलेद्रचंद्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु ।
शुकाहिकपिभेकेषुहरिनकिपिलेत्रिपु ॥

—अमर.

सिंहोमृगेऽः रंचास्योहय्यक्षः केसरीहरि ।

—अमर.

पदी नेशील असा आपळा हुद्दतार्थ दर्शविला आहे; तरि मीं तुला भुवनत्रयीं
भला मर्द म्हणेन,—तरि-तरच मीं तुला भुवनत्रयीं-या त्रिभुवनांत भला मर्द-
पराक्रमी म्हणेन;—सारोश, स्वां आपल्या उदार लीलेने गोवर्धनोद्धारणादि मोठे परा-
क्रम केले हें खरें आहे, परंतु, जर स्वां माझा उद्धार किला तर हें सर्व खरें, आणि
सेव्हांच मीं तुला खरा पराक्रमी असें म्हणेन;—अर्थात् जोपर्यंत तुझ्या कृपेचा मळा
अनुभव नाहीं तोपर्यंत जरी गोवर्धनोद्धारणादि तुझ्या कृपेचीं महसूल्ये प्रसिद्ध
आहेत, तरी स्या मळा केवळ कथा होत; माझ्या उपयोगास नाहींत, म्हणून तू
माझा उद्धार कर अशी येथें कविहुद्दत प्रार्थना जाणावी. आणखी, येथे ‘भला मर्द’
हे शब्द योजिल्याने कवीनें आपले जडत्वाधिक्य सुचवून तेणेकरून आपले दोषाधि-
क्यहि सुचविलें; म्हणजे गोवर्धनोद्धारणापेक्षां मदुद्धरण अत्यंत दुष्कर, म्हणून हें
दुष्कर कार्य जर तू करशील तर तू मर्द खरा असाहि आणखी येथे कविहुद्दतार्थ
स्वनित होतो.

चिकित्सकभलाभलामहणुनिफारवाखाणिला ।

जरींबहुजनामयद्रुमसमूळहीखाणिला ॥

तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्याअत्यया ।

विनानहृदयीधरीसरुजपामरप्रत्यया ॥ ४४ ॥

आपण गोवर्धनोद्धारणादि जरी महत्कृत्ये केलीं, तरी त्या आपह्या सदयता-जन्य पराक्रमाचा मला अनुभव आला पाहिजे म्हणून मागल्या केकेंत कवीर्नीं आपला अभिप्राय दर्शविला, तोच अर्थ येथें हषांतानें विशद करित होत्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, म्हणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला, तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना, पामर सरुज हृदयीं प्रस्त्यया न धरी.

बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला,—बहुजनामयद्रुम,—बहुजन-पुष्कळ लोक त्यांचा जो-आमय-रोग^१ तोच कोणी एकद्रुम-वृक्ष समूळ-मूळासह (हे येथे क्रियाविशेषण अव्यय जाणावे) खाणिला-खणून टाकिला-उपटून टाकिला; अर्थात् बहुजनांचा रोग अगदीं घालविला; म्हणुनि भला भला चिकित्सक जरीं फार वाखाणिला,—म्हणून-बहुजनांचा रोग घालविला म्हणून भला भला-फार चांगला चिकित्सक-वैद्य, जरीं^२ वाखाणिला-स्तविला; अथवा, भला भला चिकित्सक म्हणुनि फार वाखाणिला, आणि त्यानें-जरीं बहुजनामयद्रुम समूळ ही खाणिला, असा अन्वय करावा; सारांश, हा वैद्य अत्युत्कृष्ट, यानें पुष्कळ लोकांचा रोग अगदीं नाहींसा केला, म्हणून जरी त्याची फार वाखाणणूक केली;

१ रोगव्याधिगदामया:

—अमर.

२ रोगाचे निदान शोधून त्यावर सूक्ष्म विचार करून उपचार करणाऱ्या वैद्यास चिकित्सक म्हणावे.

चिकित्सारूक्प्रतिक्रिया

—अमर.

भिषक्वैद्यचिकित्सके

—अमर.

तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया विना,—तथापि अतिदुःसहस्वग-
दशत्रुच्या,—अतिदुःसह—अत्यंत दुःसह जो स्वगद—आपला रोग तद्रूप जो शत्रु
त्याच्या, अत्यया विना—नाशाशिवाय; सारांश, आपल्या रोगाचा नाश क्षाल्या-
वांचून, पामर सरुज हृदयीं प्रत्यया न धरी, पामर—दीन—रोगानें बापुढवाणा
क्षाळेला असा जो सरुज—रोगी,^३ तो हृदयीं—आपल्या हृदयांत प्रत्यया—अनुभव-
जनित प्रमाणा—न धरी—धरीत नाहीं; अर्थात् मानीत नाहीं; सारांश, जोंपर्यंत
आपला रोग गेला नाहीं, तोंपर्यंत जरी मोठा धन्वंतरी असला, आणि त्यानें पुष्ट-
कांचे रोग घालविले असले, तरी जसा त्या रोग्याच्या अनुभवास तो वैद्य येत नाहीं,
तसे तुम्हीं गोवर्धनोद्धारणादि महत्पराक्रम केले, तरी ते माझ्या अनुभवास येतील
तेव्हां सरे, अर्थात् माझा उद्धार क्षाला पाहिजे, असा येथें कविहृत अर्थ जाणावा.

१ रोगव्याधिगदामया:

—अमर.

२ ‘रुज—रोग’ या धातूवृक्षन ‘अच’ प्रत्यय होऊन रुजा म्हणजे रोग असा
हीलिंगी शब्द सिद्ध होऊन त्या मार्गे स हा उपसर्ग लागून सदृश, सभार्य, याप्रमाणे
सरुज असा शब्द सिद्ध क्षाला आहे.

स्त्रीरुपुजाचोपतापे.

—अमर.

महणामजउताविळागुणचिघेतलाघावरे ।

असोमनअसेंचिवाभजकवर्हिमेघावरे ॥

दिसेक्षणिकसर्वहीभरंवसाघडीचाकसें ।

धरीलमनआधिनेवहुपरिभ्रमेचाकसें ॥ ४५ ॥

मागळ्या तीन केकांत कवीनीं स्वोद्धरणाविषयीं आपले अत्यौत्सुक्य दर्शविले तें उचित होय असा स्वाभिप्राय कवि पुढळ्या चार केकांत प्रकट करितात.

प्रदानव्यः--मज उताविळा महणा, गुणचि घेतला, वा मन असेंचि घावरे असो, वर्हिमेघा भजक, वरे, सर्व ही क्षणिक दिसे, आधिनें चाकसे वहु परिभ्रमे, मन घडीचा भरंवसा कसे धरील.

मज उताविळा महणा,-मला उतावला महणत असळ्यास सुखे महणा; कारण-गुणचि घेतला,-म्यां तुमचा गुणचि घेतला; अर्थात् मीं पापी दंडार्ह असून तुम्हीं दुष्टांस दंड करणारे अहां, तेहां तो तुमचा दुष्टदंडकत्वगुणाचा विचार न करितां केवळ तुमचे दयालुत्व हाच गण घेतला, महणजे त्याच गुणाचे स्तवन केले;^१ येथें चि या अवधारणार्थक अव्ययाने इष्टगुणव्यतिरिक्त इतर गुणांची व्यावृत्ति दाखविली. वा मन असेंचि घावरे असो,-वा-हे बापा-हे दीनवत्सला मन-अर्थात् माझे मन असेंच घावरे असो,-महणजे तुमचा दुष्टदंडकत्वगुण मनांत न आणितां केवळ-दयालुत्व हाच गुण घेतला, हे त्या मनाच्या घावरेपणाचे लक्षण तसेंच अवाधित असो. घावरेपणाने एका गोष्टीची विस्मृति होऊन अन्य गोष्टीचेंच ग्रहण होते. येथें जी मला तुमच्या दुष्टदंडकत्वाची विस्मृति झाली ती मला इष्टच आहे, असा येथें 'असेंचि मन घावरे असो' या वाक्याने घवनितार्थ होतो. यास दृष्टांत-वर्हिं मेघा भजक,-वर्हिं-मोरे मेघा-मेघाला भजक-भजकच; अर्थात् गुणच घेणारा^२ असावा; महणजे वरे,-उत्तम; (हे येथें अव्यय होय) अथवा, मोर हा शब्द मराठीत विकल्पे नपुंसक होतो, महणून तत्पर्यायवाचक वर्हिं शब्दहि

१ 'गुण घेणे' महणजे कोणा एकाच्या सदुणाचे स्तवन करणे अशी भाषारूढी आहे. 'तो त्याचे फार गुण घेतो' महणजे त्याचे चांगले गुण वाखाणितो असा अर्थ.

२ मयूरोवर्हिणोवर्हीनीलकंठोभुजंगभुक्-

—अमर.

३ 'भज-सेवायां,' या मूळ संस्कृत धातूवूरुन 'भजक' हे येथे धातुसाधित विशेषण जाणावे. भजन महणजे सेवन, ग्रहण, अर्थात् प्रेमपुरःसर गुणग्रहण, वामन पंडित भरतभावांत महणतात;—

नाहींतरीयाअथवानकाहीं। गुरुसबोलेलघडेलकाहीं।

रामानिमित्तेंगुरुहीत्यजावा। वाक्यांतभावार्थअसाभजावा ॥

नर्पुसक करून, पुढील 'बरे' हें पद त्याचें विशेषण करून येथें पदान्वय करावा; म्हणजे 'बर्हि मेघा भजक बरे'-मोर मेघाला भजकच बरे; अर्थात् मेघ पाहिला असतां मोरास स्वभावतः आनंद होतो. येथें कवीनीं मोराचा दृष्टांत फार सुंदर समयोचित घेतला आहे; कारण, यथापि समयविशेषीं मेघ तडिस्वान् आणि स्तनित असे असतात, म्हणजे वीज आणि गर्जना यांहींकरून युक्त होत्साते परम भयावह असतात, तथापि ते जसे मोरास आल्हादकारकच असतात, तसा, जरी तूं दुष्टजनांस दंडक आहेस, तथापि मला दयालूच आहेस, असा या दृष्टांतानें कविहुद्दतार्थ निघतो. कोठे 'मेघांबरे' असाहि पाठ आढळतो; परंतु या केकेतील यमकावरून पाहातां तो मूळचा पाठ असावा असें मला वाटत नाहीं. तसें पाठान्तर असल्यास मेघां हें अनेकवचन करावें; अथवा, मेघांबरे-मेघरूप जें अंबर-वस्त्र-आवरण तेणेकरून, म्हणजे चहूंकडून मेघांचे आवरण झाले असतां तेणेकरून, मयूर त्या मेघांचा भजक होतो, अर्थात् त्या मेघांनी उल्हासयुक्त होतो; अथवा, 'मेघांबरे' म्हणजे मेघयुक्त-अंबरे-अंबरानें-आकाशानें बर्हि-मोर भजक-अर्थात् उल्हासयुक्त होतो, असा अर्थ करावा. हा येथें दृष्टांतालंकार होय. अर्थातरन्यासेकरून तेंच आपल्या घावरेपणाचें औचित्य प्रतिपादित होत्साते कवि म्हणतात. सर्व ही क्षणिक दिसे,—सर्व-यांत्काचित् जें मला या सृष्टींत दिसतें व अनुभवास येतें तें सारें ही—निश्चयेकरून (येथे 'ही' हें अवधारणार्थक अव्यय होय.) सर्वही म्हणजे सर्वच क्षणिक-क्षणभंगुर, नाशवंत दिसे-दिसतें; कवि म्हणतात जें मीं पाहातों तें सारें नाशवंत दिसतें, म्हणून बहु आधिने चाकसें भ्रमे,—बहु आधिने-बहुत काळजीने—सर्व नाशवंत आहे तेज्जां माझें कसें होईल, मला कोणती गति प्राप्त होईल, या मोठचा मानसिक व्यथेने चाकसें-चाकासारिखें भ्रमे-भ्रमण करतें—अर्थात् वक्ष्यमाण मन केवळ अस्थिर आणि व्यग्र झाले आहे; अथवा, बहु याचा येथे 'भ्रमे' याशीं अन्वय करून तें क्रियाविशेषण करावें. तें बहु भ्रमे-म्हणजे फारच भ्रमण करितें—अर्थात् अत्यंत व्यग्र झाले आहे; असें हें मन घडीचा भरंवसा कसें धरील,—मन—हें माझें मन घडीचा तरी भरंवसा कसें धरील, अर्थात् धरणार नाहीं; असा येथे प्रभराद्वांत जाणावा. मग माझें मन घावरें कां नसावें? अर्थात् असावें हेच योग्य असा येथे अर्थान्वय जाणावा. अथवा इष्ट असल्यास दुसऱ्या चरणांतील शेवटले पद 'बरे', हें प्रश्नार्थक अव्यय करून याचा अन्वय येथें करावा; तें असें—अत्यंत व्यग्र झालेले माझें मन 'घडीचा भरंवसा कसें धरील बरे?' अर्थात् धरणार नाहीं; असा अन्वय कल्यावर मग दुसऱ्या चरणांतील 'असो' या पदाचा 'बर्हि मेघा भजक असो' असा दृश्यन्वय करावा.

१ अंबरव्योग्निवाससि—

कृतांतकटकामलध्वजजरादिसौलांगली ।

पुरःसरगदासवेशगडितांतनूभागली ॥

सहायदुसरानसेतुजविणेवल्लेआगळा ।

नहोंजरिताविळास्वरिपुकापितोहागळा ॥ ४६ ॥

मागल्या केकेंत सांगितलेल्या आपल्या उतावलेपणाचा हेतु येथें कवि प्रकृतिरितात.

पदान्वयः—कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली, पुरःसर गदा सवेशगडितां तनू भागली, तुज विणे वळे आगळा दुसरा सहाय नसे, जरि उताविळा नहों स्वरिपु हा गळा कापितो.

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली,—कृतांतकटकामलध्वजजरा,—कृतांत^१—यमराजा त्याचेंकटक^२ सेना तिचा—अमल—मलरहित—स्वच्छ—अर्थात् शुभ्र असा जो ध्वज—निशाण—बाहुटा—झेंडा तद्रूप जी जरा^३—वार्धक्य—म्हातारपण ती—दिसों लागली,—अर्थात् केशांची श्वेतता जें म्हातारपणाचें चिन्ह तें दिसूं लागळे; येथें कवीनीं कृतांत शब्द फार सरस ठेविला आहे. आणि पुरःसर गदा सवेशगडितां तनू भागली,—पुरःसर^४—अग्रगामिनी—विनीवाली—सेनेची नायिका अशी—गदौ—रोग तिच्या—सवें—सह—बरोबर झगडितां—झगडतांना—झगडत असतो तनू—हें माझें शरीर भागली—थकली; येथें ‘झगडितां’ या शब्दाच्या प्रयोगातें

१ कृतांतोयमुनाभ्राताशमनोयमराङ्घमः—

—अमर.

२ कटक शब्द सेनेचा वाचक प्रसिद्ध आहे, परंतु यास कोशाचें प्रमाण अद्यापि मला कोठे आढळत नाही. कटक शब्द ‘वळे,’ ‘कडे,’ ‘डोंगराचा कडा,’ या अर्थी आढळतो. कटकंबलयेसानौराजधानीनितंबयोः असा विश्वकोश आहे. यावरून सध्यां माझी अशी अटकळ होते की,—बलयाकार शिपायांची जी उभी रांग तिला लक्षणेने कटक असें म्हणावें.

३ पलितंजरसाशौकल्यंकेशादौविश्वसाजरा.

—अमर.

४ पुरोगाय्येसरःपृष्ठाग्रतःसरपुरःसराः

—अमर.

५ रोगव्याधिगदाऽमयाः

—अमर.

६ ख्रियांमूर्तिस्तनुस्तनूः

—अमर.

दंदयुद्धाचा प्रसंग ध्वनित होतो; अशा विपर्तीत् तुज विणे बळे आगळा दुसरा सहाय नसे,—तुजवांचून बळे-बळाने आगळा अधिक-समर्थ असा—दुसरा मला-सहाय-सहाय करणारा-पाठिंबा नाही; यास्तव जरि उताविळा नहो,—जर मी उतावळा नहो—न ज्हावें; तर स्वरिपु हा गळा कापितो,—स्वरिपु-माझा शत्रु हा गळा कापितो—हा माझा गळा कापितो; अथवा येथे ‘हा’ हें अव्यय केले असतांहि गोड, ‘हा कापितो’ म्हणजे कापावयास सिद्ध आहे पाहा.

या केंत कवीनीं आपल्या वार्धक्यावस्थेचे प्रतिरूपक फार सुंदर रीतीने दाखविलें आहे. यमराजाच्या सेनेच्या शुभ्र पताकेचे प्रथम दर्शन आणि वार्धक्यावस्थेत शुभ्र केशाचे प्रथम दर्शन या उपमानोपमेय धर्माची तुल्यता, तसेच रोगाच्या आणि त्या सेनेच्या अग्रगामित्वाचे साधमर्य, व त्यांत अग्रगामी नायकांचे झुंज, व त्या झुंजांत तनूचा पराभव, आणि कृतांताचे वर्चस्व, या सर्व उपमानोपमेयांचे साधमर्य फार सुंदर रीतीने येथे दर्शविलें आहे. हा येथे रूपक अलंकार जाणावा. यांत जरारूप विषय उपमेय आणि कृतांतकटकामलध्वजस्व जे विषयी उपमान या उभयतांचा अभेद वर्णिला आहे, म्हणून प्रथम चरणांतील रूपकाचा अभेदरूपक प्रकार जाणावा. द्वितीय चरणांत अग्रगामी जी गदा तिजबरोबर तनूचे दंदयुद्धरूपविषययुपमान आणि तनूचे जर्जरीभूतत्वविषयोपमेय या उभयतांचे भेदवर्णन दिसते, म्हणून हा तादृप्यरूपक प्रकार जाणावा. यांत आणखी तनूच्या भागण्याने उपमानाचे आधिक्यवर्णन होऊन तेणेकरून तनूच्या जर्जरीभूतत्वोपमेयाचे आधिक्य ऊद्धमान होते, म्हणून हा अधिकाभेदरूपक उपप्रकार जाणावा.^३

१ आगळा अथवा अगळा. हा शब्द मला वाटते आगळ म्ह० पुढे, या हिंदी शब्दावरून मूळचा व्युत्पन्न असावा. आगळा म्हणजे पुढला, अर्थात् इष्ट गुणाने वरिष्ठ म्हणून मागल्यातून पुढे काढलेला अथवा पुढे सरसावलेला, म्हणजे त्या गुणाने उत्कृष्ट अधिक इ० येथे बळाने अथवा सामर्थ्याने उत्कृष्ट म्हणजे बळी अथवा समर्थ, असा अर्थ घावयाचा. आघाडी, आगळ, आगळीक, आगळा, हे सर्व एककुटुंबी शब्द होत.

जेसंसाराशीवेगळे । ज्ञानवैराग्येआगळे ॥

ब्रह्मरसेभानंदले । तेसदुरुजाणावे ॥ ३९ ॥

वि० सिं०, प्र० १.

२ ‘तू म्हण म्हणजे मी हा जातो,’ ‘तो हा बसतो, लिहितो’ इत्यादि स्थळी मराठीत कत्याची सिद्धता, अथवा आतुरता दाखविष्याकरितां ‘हा’ या सर्वनामाचा अव्ययाप्रमाणे प्रयोग करितात.

३ हा येथे रूपक अलंकाराचा भेद दाखविला आहे तो कुवल्यानंदास अनुसरून दाखविला आहे. विश्वनाथकृत साहित्यदर्पणांत हे या अलंकाराचे भेद-परंपरित, सांग, निरंगम, व यांचे उपभेद, असे अन्य दृष्टीने रचिले आहेत.

अवश्यकरणे खरे प्रणतरक्षण स्वोचित ।

उशीरमग कांबसों कृपण मीहि कांशोचित ॥

नव्हे प्रभुवरा तु म्हां उचित एकटे धावणे ।

कृतांत शिवलान से तंव दिसे बरे पावणे ॥ ४७ ॥

मापल्या केकेत कवीनीं आपल्या अधीरपणाचे कारण दाखविले, आता आपल्या उद्धरणाविषयीं प्रभूनेहि त्वरा करावी म्हणून ते येथे प्रार्थितात.

पदान्वयः— स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे खरे, मग उशीर कां, मी कृपण हि शोचित कां बसों, तु म्हां प्रभुवरा एकटे धावणे उचित नव्हे, कृतांत शिवला नसे तंव पावणे बरे दिसे.

स्वोचित प्रणतरक्षण अवश्य करणे खरे,—स्वोचित—आपल्यास उचित—योग्य—अर्थात् आपण प्रभुवर अहां म्हणून योग्य असें—प्रणतरक्षण,—प्रणत—अत्यंत नग्र—सर्वभावेंकरुन शरणागत—अर्थात् अनन्यभावेंकरुन तु म्हाला शरण आले जे मजसारिखे दीन त्यांचें—रक्षण—तापत्रयापासून सोडवणूक, अवश्य करणे—कर्तव्य, खरे; तु म्हीं प्रभुवर, दीनानाथ, दीनवत्सल, अहां म्हणून मजसारिख्या शरणागत दीनाचे रक्षण करणे तु म्हास योग्य असून ते कार्य अवश्य करावयाचे खरे, म्हणजे केल्यावांचून तु म्हास सुटका तर नाहीं; येथे कवीनीं भगवंताच्या गळा पडल्यासारिखा आपला भाव दाखविला; मग उशीर कां,—मग—अशी आवश्यकता असतां उशीर कां—तु म्हां कदून इतका—उशीर—मदुद्धरणाविषयीं विलंब कां असावा आणि,—मी कृपण हि शोचित कां बसों,—मीं कृपण—अनाथ हि शोचित—शोक करोत—कोणी मला त्राता नाहीं, तु हि पावत नाहींस असा शोक करीत कां बसावे; तु म्हीं उशीर कां लावावा, आणि म्यां तरी शोक करीत कां बसावे; अर्थात् या काकवर्धाने तु म्हींहि उशीर लावू नये आणि म्यांहि शोक करीत बसों नये, असा येथे वक्त्याच्या मनांतील भाव जाणावा. कदाचित् तु म्हीं म्हणाल की तु इश्या रक्षणाकरितां म्यां एकट्याने काय करावे? अशी कवि आपल्या मनांत एकटे धावणे उचित नव्हे,—तु म्हा प्रभुवरा—तु म्हीं सर्व प्रभूमध्ये श्रेष्ठ राजा धिराज अशा तु म्हा प्रभुवराला अथवा, हे प्रभुवरा—हे राजाधिराज, असें येथे संबोधन करावे, तु म्हाला माझ्या रक्षणाकरितां—एकटे—एखाच्या सामान्य यःकञ्चित्—मनुष्याप्रमाणे एकटे धावणे योग्य नाहीं; मजसारिख्या पामराकरितां आपण सर्वैश्वर्यवान् असतां धावणे योग्य नाहीं; ही गोट खरी आहे. येथे कवीनीं प्रभुवरा

आणि धावणे; या दोन शब्दांनी अधिकरण दाखविले, आहे; आणखी येथे एकटे धावण्याच्या अनौचित्यदर्शनार्थ प्रभुवर शब्दाची योजना जाणिली पाहिजे. तथापि कवि म्हणतात माझे इतकेच मागणे आपणापाशीं आहे की— कृतांत शिवला नसे तंब पावणे बरे दिसे,— कृतांत-काळरूप शत्रु, शिवला नाहीं तों तुमचे-पावणे-अर्थात् शत्रूपासून रक्षण करण्याकरितां मजसज्जिध येणे बरे दिसते; आपण स्वैश्वर्यावर दृष्टि देऊन जर विलंब कराल, तर तो माझ्या उपयोगास पढणार नाहीं; कारण काळरूप शत्रु अति सज्जिध टेंकला आहे. हे त्याचे साज्जिध शिवणे या क्रियेच्या दर्शनानें कवीनीं येथे स्पष्ट दाखवून, कृतांत शब्दाच्या योजनेनें मागील केंत स्वनाशार्थ वर्णिलेली जी त्याची अति सिद्धता तिजवरही कवीनीं आपला कटाक्ष असल्याचे दाखविले आहे. यांत प्रभुवरत्वेकरून एकटे धावण्याचे अनौचित्यविधान करून, तेणेकरून जो आगमनरूप इष्टकार्यास प्रतिबंध दाखविला आहे, त्याचा कृतांत शिवल्यापूर्वी सत्वरागमनेष्टवेकरून येथे परिहार दर्शविला आहे, म्हणून हा येथे मला वाटते विभावना अलंकार होय.

कसेंतरिकरुंतुझें अवनपूरवं आळजी ।
 असेल मनिआमुची तुजकशास रे काळजी ॥
 असेंजरि महणाल हो प्रियतमा जगज्जीवना ।
 तदाश्रित मृगाशिंती सुखसमृद्धि बाजीवना ॥ ४८ ॥

मागल्या केंत कवीरीं प्रभूची अडचण दाखवून हि स्याच्या सत्वरागमना-विषयीं आपला आप्रह दर्शविला, येणेकरुन ऊऱ्यामान जी स्वनिश्चितता, तिची आशंका मनांत आणून येथें स्या आशंकेचे कवि समाधान करितात.

पदान्वयः—तुझें अवन कसें तरि करुं, जी मनिं आळ असेल पूरवं, आमुची काळजी तुज रे कशास हो प्रियतमा जगज्जीवना असें जरि महणाल, जी सुखसमृद्धि वना ती वा तदाश्रित मृगाशिं.

आपल्या निश्चिततेची शंका मनांत आणून भगवद्राक्याचे अनुकरण करित होत्साते कवि महणतात तुझें अवन कसें तरि करुं,—तुझें अवन-रक्षण-अर्थात् पूर्वोक्त कृतांतभयापासून सोडवणूक कसें तरि-कसें तरी करुन-कोणता तरी उपाय योजून करुं—आमर्ही करुं; आणि जी मनिं आळ असेल पूरवं,—जी मनिं—तुझ्या मनांत आळ-इच्छा-म्यां एकटचाने येऊन तुला मृत्युभयापासून सोडवावे महणून जो तू आपल्या मनांत विलक्षण छंद घेतला आहेस ती इच्छा पूरवं-पूर्ण करुं—तू महणतोस त्यापेक्षां कोणताहि उपाय करुन तुझी इच्छा परिपूर्ण करुं; परंतु आमची काळजी तुज रे कशास,—असें करण्यांत (प्रभु महणतात) जे आम्हास पराकाढेचे श्रम पडतील त्याविषयींची/आमची-अस्मत्संबंधीं—अस्मदुदेश-पर काळजी-चिंता तुज रे कशास-तुला रे कशाकरितां—तुला रे कशाची—अर्थात् तुला आमची काळजी नाहीं; येथे 'रे' या संबोधनार्थक अवयवानें कवीरीं आपले निश्चितताधिक्य दाखवून प्रभूंचे स्वरक्षणमूळक श्रमाधिक्यहि ध्वनित केले. 'मज-करितां तू रे कां जाशील'—महणजे तू अगदीं जाणार नाहींस, गेलाच तर दुसरा कोणी जाईल, अशा उदाहरणार्थ वाक्यांतील भावार्थप्रमाणे या वाक्यांत भावार्थ ध्वनित होतो. अथवा, 'मनिं असेल' या पदांची पुनरुक्ति करुन 'आमची काळजी तुज रे कशास मनिं असेल' असा पाहिजे असल्यास आणखी पदान्वय येथें करावा. हो प्रियतमा जगज्जीवना असें जरि महणाल,—हो प्रियतमा—अहो माझ्या सर्वपिक्षां आवडत्या जगज्जीवना—सर्वं जगाच्या प्राणसख्या, येथें कवीरीं 'प्रियतमा' आणि 'जगज्जीवना' या दोन संबोधनांनी स्वोद्धरणाविषयीं भगवंताचे अस मनांत आणून तेणेकरुन आपला अस्यांत प्रेमभाव दाखविला; असें जरि

म्हणाळ—वर सांगितव्याप्रमाणे जर तुम्हीं म्हणाळ; म्हणजे तुम्हास माझें रक्षण कर-
ज्यांत जे श्रम पडतील त्याविषयींची मला कांहीं काळजी नाहीं असें जर तुमच्या
मनांत येईल; तर मीं यास एक उदाहरण सांगतों त्याजवर तुम्हीं लक्ष चा, आणि
मग अशी आशंका मनांत आणा. तें उदाहरण असें कीं-जी सुखसमृद्धि वना ती
वा तदाश्रित मृगांशि,—जी सुखसमृद्धि-सुखाची-सुखहेतुक समृद्धि-उदक-
तृणादिकांची विपुलता वना—अरण्याकारणे ती-ती समृद्धि वा—वापा—हे तात
तदाश्रित मृगांशि—त्या वनाचे आश्रित—आश्रय करून राहिलेले जे मृग—हरिणादि
पशु त्यां कारणे होय; म्हणजे जर वन उदकतृणादिकेकरून टवटवीत असेल, तर
त्या वनांत राहाणारे पशूहि टवटवीत असतोल; अर्थात् ती जर टवटवी वनाला
नाहीं, तर मृगालाहि नाहीं; अशी येथें अन्वयव्यतिरेकव्याप्तीने अर्थापत्ति जाणावी.
सारांश, कवि भगवंतास म्हणतात जर आपव्यास श्रम पडतील तर ते मलाहि श्रम
होतील, तेब्हां मला काळजी नाहीं असें होणार नाहीं. येथें शेवटव्या दोन चरणांत
अर्थातरन्यास अलंकार जाणावा.

सुखेंचिसुखबाळकाप्रकटहोयमातेचिया ।

तिलाघडतिजेश्रमप्रियजनोत्तमातेचिया ॥

महणोनिनशिवोपलक्षणहिकष्टजीवातुला ।

विपज्जलधिसेतुलासकललोकजीवातुला ॥ ४९ ॥

मागल्या केकेत कवीनीं आश्रव्याश्रितधर्मन्यायेंकरून आश्रयी यास जे सुख-
दुःख तेंच आश्रितास, महणून जो शेवटीं आपला भावार्थ दर्शविला तोच दृष्टांतराने
येथे स्पष्ट करितात.

पदान्वयः—मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय, प्रियजनोत्तमा
तिला जे श्रम घडति तेचि या, महणोनि जीवा, विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवा-
तुला तुला पलक्षण हि कष्ट न शिवो.

मातेचिया सुखेंचि बाळका सुख प्रकट होय,—मातेच्या सुखानेच
बाळकाला सुख प्रकट होते— जर आई सुखी तरच तिचें बाळक सुखी; येथे ‘प्रकट’
हे क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा अन्वय ‘होय’ या क्रियापदार्थीं करावा;
अथवा, विधेय विशेषण करून त्याचा सुखाकडे स अन्वय केला असतांहि चालेल;
महणजे मातेच्या सुखानेच बाळकास सुख स्पष्ट होते; अर्थात् अन्वयव्यतिरिक्तकरून
माता जर दुःखी आहे तर तिचें बाळक कदापि सुखी असणार नाहीं; हाच अर्थ
पुढे स्पष्ट केला आहे. प्रियजनोत्तमा तिला जे श्रम घडति तेचि या,—
प्रियजनोत्तमा—हे अत्यंत आवडत्या सख्या (या संबोधनाने कवीनीं बाळकाप्रमाणे
भगवंताच्या ठारीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रदर्शित केला आहे,) तिला—त्या
आईला जे श्रम घडति—जे श्रम—दुःखे घडतात तेचि—तेच श्रम—तींच दुःखे या—
अर्थात् या बाळकाला घडतात. येथे ‘घडति’ या क्रियापदाचा उभयान्वय जाणावा.
महणोनि जीवा,—महणोनि—अशी गोष्ट—असा नियम आहे महणून जीवा—हे
माझ्या जिवलगा; अथवा, सकल जीवात्मक सृष्टीच्या जीवा—जीवम कलारूप जो तू
त्याचे संबोधन; अथवा असा; विपज्जलधिसेतुला सकललोकजीवातुला
तुला पलक्षण हि कष्ट न शिवो,—विपज्जलधिसेतुला,—विपत्—कष्ट—संकट
तद्रूप—जलधि महासमुद्र तसंबंधीं अर्थात् तो तरण्याकरितां—पार उतरण्याकरितां
जो—सेतु—पूल तद्रूप जो त्या आणि—सकललोकजीवातुला,—सकललोक—सर्व लोक—
सर्व प्राणिमात्र—अथवा, स्वर्गांदि जे लोकत्रय त्यांचा जीवांतु—संजीवनी ओषधी—

१ जीवातुर्जीवनौषधम्—

—अमर.

सुभाषितशाहूंगधरांत याचकाख्यानांत कोणी याचवाने ब्रह्मदेवास महटले आहे;

चैतन्यरूपेकरुन सर्वास सजीव करणारा असा जो स्या, तुला-तुजप्रत पळ-पळभर क्षण-क्षणभर-क्षणमात्रहि कष्ट-श्रम-दुःख न शिवो-न स्पर्शो; सारांश, विपत्ति-रूप महासमुद्रावरुन पुलाप्रमाणे पार उतरणारा जो तू, आणि सकल लोकांस संजीवनीप्रमाणे चेतविता जो तू, त्या तुला एक क्षणमात्र दुःख न होवो. येथे 'पळ' आणि 'क्षण' या उभय शब्दांचा एकच अर्थ आहे म्हणून अतिशयार्थी ही वीप्सा जाणावी; म्हणजे तुला कष्ट अगदीं न शिवो असें येथे स्वारस्य जाणावें. चवथ्या चरणांत रूपक अलंकार जाणावा. आणखी, 'विपउजलधिसेतुला सकललोकजीवा-तुला तुला' या पदांनीं यमक अलंकारहि होतो.

घातस्तातसमस्तयाचकविधौवैरायसेसर्वथा ।

यस्माद्विकमशालिवाहनमहीभून्मुजभोजादयः ॥

अत्यंतंचिरजीविनोनविहितायेविश्वजीवातवो ।

मार्कंडिग्रुवलोमशप्रभूतयःसृष्टाःप्रभूतायुषः ॥

आणखी कोणी भगवंतास म्हटले आहे;—

यद्वायद्वातद्वावांछसितत्तुभ्यमर्पितंनमम ।

देहंगेहंस्नेहंनेहेहातुंनजीवजीवातो ॥

१. या सकल जगासु चैतन्यरूपेकरुन भगवान् सजीव ठेवितो यास पुष्कळ प्रमाणे आहेत,—

यतोवाइमानिभूतानिजायंतेयेनजातानिजीवंति ।

—श्रुति.

यदिदंकिंचजगत्सर्वप्राणएजतिनिःसृतम् ।

—श्रुति.

सउप्राणश्चप्राणः—

—श्रुति.

कालिदासानेहि शाकुन्तल नाटकाच्या मंगलाचरणांत एका पदांत हाच भावार्थ दाखविला आहे.

यामाहुःसर्ववीजप्रकृतिरितियाप्राणिनःप्राणवंतः ।

असोततुजआमुर्चींसकळभाविकायुर्बळे ।

जगोनिवदुकायम्यांसुकृतजोडिलेंदुर्बळे ॥

असेंप्रियतमासुखीबहुतकाळमायातर्मी ।

जनासुपथदाखर्चींमुदितसत्तमायातर्मी ॥ ५० ॥

मागील केकेत शेवटीं कवीर्नीं आपल्याकरितां भगवंतास यर्लिंचित् हि कर्ण पढावे म्हणून अत्यंत प्रेमभावाने आपली इच्छा प्रकट केली; यांतही ते आपल्या सर्व आयुष्याच्या अर्पणेकरून स्वधिः कारपूर्वक तोच प्रेमभाव दर्शवितात.

पदान्वयः—आमुर्चीं सकळ भाविकायुर्बळे तुज असोत, म्यां दुर्बळे बहु जगोनि काय सुकृत जोडिले. प्रियतमा बहुत काळ सुखी असें, मायातर्मी जना सुपथ दाखर्चीं, सत्तमा यात मीं मुदित.

आमुर्चीं सकळ भाविकायुर्बळे तुज असोत,—आमर्चीं सारीं भाविकायुर्बळे,—भाविक-पुढलीं आयुर्बळे—आयुष्याचीं बळे—म्हणजे आयुष्येचै तुज असोत—म्हणजे तुला अर्पण असोत. कोठे ‘भावुकायुर्बळे’ असाहि पाठ आढळतो. भावूक म्हणजे निष्ठावान्—तुइयाठार्यीं परमनिष्ठ जे आम्हासारिखे त्या भावुकांची आयुर्बळे असा अर्थ करावा. आपला कोणी अत्यंत जिवलग असतां त्यास माझे सारे आयुष्य तुला असो असा आशीर्वाद देण्याचा सांप्रदाय या देशांत फार आहे. येणेकरून कवीर्नीं भगवंताच्या ठार्यीं आपला अत्यंत प्रेमभाव प्रकट केला असें येथे समजावे. आणखी पुढे कवि म्हणतात—म्यां दुर्बळे बहु जगोनि काय सुकृत जोडिले,—म्यां दुर्बळाने बहु—बहुकाळ वांचून कोणते सुकृत—सत्कर्म—पुण्य जोडिले; अर्थात् मजपासून कांहीं सत्कर्म घडले नाहीं—उलटे नानाविध दुःख मात्र म्यां संपादन केळे—म्हणून मजसारिख्या दुर्बळाचे आयुष्य तुजसारिख्या पुण्य-

१ आयुष्य म्हणजे वांचण्याची कालमर्यादा; ही प्राचनाधीन होय, असें मानिल्यावर त्याचा जो कालावधि—आयुष्य, त्यास मराठीत ‘आयुष्याचे बळ,’ ‘आयुष्याची मर्यादा,’ ‘आयुष्याची दोरी,’ असें अर्थाच्या दाढीकरितां म्हणण्याची फार जनरुढि आहे. ‘त्याच्या आयुष्याचे बळ होते म्हणून तो त्या दुखण्यांतून वांचला,’ ‘त्याच्या आयुष्याची दोरी तुटली,’ ‘त्याच्या आयुष्याची मर्यादाच तितकी,’ अशीं वाक्ये निरंतर बोलण्यांत येतात.

२ या संसारांत स्वभावतः सुख निळविण्याची इच्छा मनुष्ये करितात, परंतु त्यांस त्या सुखप्राप्तीच्या ठिकाणी नानाविध दुःखांचा बांटा मात्र मिळतो; याचे कारण काय म्हणून भागवतांत विदुराने मैत्रेयास पुसले आहे.

सीहासच असावे; असा येथे कविहृतार्थ दिसतो. येथे कवीनीं आपला घिकार दर्शवून ममूचे गौरव केले आहे. त्यांत आणखी तुज एकट्याचे आयुष्य मळा, किंतु दिवस पुरणार या आशंकेच्या समाधानार्थ येथे 'असोत तुज आमचीं' असें बहुवचन ग्रहण केले आहे, म्हणजे मजसारखे जे कोणी आणखी पुष्ट दुर्बल असतील, व पुढे होतील, त्या सान्यांचीं आयर्बळे तुला अर्पण असोत; म्हणून दीर्घायुभव असा आशीर्वादात्मक आपला पूर्ण भाव येथे कवीनीं ध्वनित केला. दिवकाळातीत जो भगवान् त्यास मनुष्यानें आपले आयुष्य अर्पण करून दीर्घायु इच्छिणें हें जरी केवळ असमंजस दिसतें, तथापि गंगेस गंगेच्या पाण्यानें अर्धप्रदान करण्याप्रमाणे येथे हें कवीचे आयुरार्पण सप्रेम पूजन जाणावे. आणखी कवि आशिषाळमळ कळनानें म्हणतात; प्रियतमा बहुतकाळ सुखी असें,—प्रियतमा—हे अत्यंत जिवलगा बहुतकाळ—दीर्घकाळपर्यंत सुखी असें—तूच सुखी ऐस. मागील केंत 'तुला पळक्षणहि कष्ट न शिवो' म्हणून जें म्हटले त्या वचनावर येथे आपला कटाक्ष ठेवून कवि म्हणतात, आम्हासारिखे दुर्बल कष्टी झाले तरी होवोत, परंतु तूं सुखी ऐस; आणि मायातमीं जनां सुपथ दाखवीं,—मायातमीं,—माया—स्वस्वरूपाज्ञानरूप जो मोह तज्जनित—तमीं—अंधःकारांत जना—सन्मार्गजिज्ञासु होत्साते जे तुला अनन्यभावेंकरून शरण येतात अशा भक्तांस तर काय परंतु जे केवळ अशा अंधःकारांत निमग्न होऊन बेहोप पडले असतील अशा लोकांसहि (असा विशेष अर्थ येथे 'मायातमीं' या नुसत्या सप्तम्यंत पदानें आणि जनशब्दग्रहणानें ध्वनित होतो) सुपथ—सन्मार्ग—अर्थात् त्वच्यासीचा मार्ग दाखवीं—दाखीवै; म्हणजे—सत्तमा यात मीं मुदित,—सत्तमा—हे परमपुण्यशीला प्रभो यात—यांते—अशा तुळ्या सन्मार्गप्रदर्शककमांत मीं—कवि म्हणतात मीं मुदित—आनंदी होय; येथे

सुखायकर्मणिकरोतिलोको नतैःसुखंवाऽन्यदुपारमंवा ।

विंदेतभूयस्ततएवदुःखंयदत्रयुक्तंभगवान्वदेनः ॥

स्कं० ३, अ०५, श्ल००२.

१ अहे आणि भगवद्गिरिपराङ्मुख अशा जनांस त्यांचे कल्याण ब्हावे म्हणून भगवंताच्या विभूति या भूतलावर नानारूपांनी विचरत असतात, असा विदुराचा आशय भागवतांत प्रकट आहे;—

जनस्यकृष्णाद्विनुखस्यदैवादधर्मशीलस्यसुदुःखितस्य ।

अनुग्रहायेहवर्तिनूनभूतानिभव्यानिजनाद्वनस्य ॥

स्कं० ३, अ० ५, श्ल००३.

२ 'मायातमीं' या यमकावूल कवीच्या मनांत यात हा शब्द येथे सानुनासिक असावा असे दिसत नाही; व असा सानुनासिक न करण्यांत देशलोकपरत्वे शब्दोच्चारणाने

‘होय’ या क्रियापदाचा अध्याहार जाणावा. सारांश, मजसारिखे दुर्बळ कष्टी असले तर असोत, परंतु तुजसारिखा पुण्यात्मा निरंतर सुखी असून त्वां जगाचा उद्धार करावा यांतच मला सुख आहे; अर्थात् इतरांचा उद्धार केल्यावर माझी उपेक्षा कदापि होणार नाहीं, असा येयें कविहद्रूतार्थ ध्वनित होतो.

प्रमाणहि आढळतें; कोंकणांत व फार बारकाईने शुद्ध वोलथ्यांत, या तकारान्त सप्तम्यंत व इतर बहुतेक अनुनासिक शब्दांत सानुनासिक वर्ण स्पष्ट उच्चारितात; परंतु देशावर बहुधा सर्वत्र जनरुडि म्हटली म्हणजे ते सानुनासिक वर्णाचे स्पष्ट उच्चारण करीत नाहीत; घरांत, यांत, धांवतो, कोकरू, वांसा, इत्यादि स्थळीं घरात, यात, धावतो, कोकरू, वासा, अशी शब्दोच्चारणाची रुडि पुष्कळ आढळते.

भलेपरिशिलेसुरासुरनरींतसेलक्षमी ।

महणोतम्हणणारबातुजअसानसेलक्षमी ॥

उरींभृगुपदाहतीमिरवितोसिअद्यापिती ।

कवीतवयशःकथानवसुधानवद्यापिती ॥ ५१ ॥

स्वस्वरूपाचें जें अज्ञान तदूपअंधःकारांत निमझ, अर्थात् ज्यास स्वहित समजत नाहीं, अशा जनांस जागृत करून सन्मार्गास लावावें म्हणून वर त्वां प्रार्थना केली, परंतु इतकी मोठी क्षमा माझ्या अंगीं नाहीं; अशी भगवदाशंका मनांत आणून तुळा यापेक्षांहि अधिक क्षमा आहे, असें उदाहरणपूर्वक प्रभूचें क्षमाशीलत्व वर्णित होस्साते कवि म्हणतात.

पदान्वयः—मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले, वा म्हणणार म्हणोत, तुज असा क्षमी नसेल, भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि, ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती.

कोणी म्हणणारा असेंहि म्हणेल कीं—मी सुरासुरनरीं तसे भले लक्ष परिशिले,—म्यां, सुरासुरनरीं,—सुर-देव असुर-दैत्य आणि—नर-मानव यांत, तसे-त्या प्रकारचे—पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणें जनास सन्मार्ग दाखविणारे असे भले—क्षमाशील साधु—नारदप्रन्हादव्यासवालमीकादि लक्ष-लक्षावधि परिशिले—ऐकिले; असें—वा म्हणार म्हणोत,—हे बापा म्हणणारे म्हणोत; परंतु कवि म्हणतात मीं निश्चयपूर्वक सांगतों कीं—तुज असा क्षमी नसेल,—तुज असा—तुजसारिखा क्षमी^१—क्षमावान्—सहनशील—परापराधाचें सहन करणारा नसेल; यास उदाहरण पाहा—भृगुपदाहती उरीं मिरवितोसि,—भृगुपदाहती,—भृगु—भृगुनामक ऋषि त्याची—पदाहती,—पद—पाय त्याची—आहती—प्रहार—ताढण, अर्थात् भृगूचे लक्ता—प्रहाररूप जें श्रीवत्सलांछन तें उरीं—वक्षस्थर्ली—आपल्या उरावर—मिरवितोसि—भूषणरूपानें प्रकट धारण करितोस; ती तव अनवद्या यशःकथानवसुधा अद्यापि कवी पिती,—ती—अशी जी वर सांगितली श्रीवत्सलांछनधारणजन्य तव—तुझी अनवद्या—स्तुत्या—स्तवनास योग्य अशी—यशःकथानवसुधा,—यशःकथा—कीर्तिरूप कथा तीच—नवसुधा,—नव—नूतन—अर्थात् सरस—स्वादु—जों जों ऐकावी

१ येथे क्षम—सहनता या शब्दावरून ‘तें ज्यास आहे’ या अर्थी इन् प्रत्यय होऊन क्षमी शब्द झाला आहे.

सहिष्णुःसहनःक्षता तितिक्षुःक्षमिताक्षमि

—अमर.

श्रीसार्द लीला

तों तों गोड अशी- सुधा- अमृत, ते- अद्यापि- हा काळमर्याद कवी^१- ज्ञानी- पंडित पिती- पितात. सारांश तुँ-इतका क्षमाशील आहेस कीं, त्वां भृगूचा लत्ताप्रहार सहन केला इतकेच नाहीं, परंतु त्वा प्रहाराचे श्रीवत्सरूप चिन्ह आपल्या वक्षस्थळीं भूषणरूप धारण केले आहेस, अशी तुझी कीर्ति ज्ञानी अद्यापि गात आहेत. येथे यशःकथा उपमेय, आणि सुधा उपमान, यांचां प्राशनरूप धर्मानें अभेद वर्णिला आहे म्हणून हा रूपक अलंकार जाणावा.

१ कवी हा येथे प्राकृत शब्द मानिला आहे असें दिसते, म्हणून दीर्घस्वरान्त जाणावा.

२ मनुष्यांमध्ये सहनशीलता किती असावी याची पराकाष्ठा दाखविष्याकरितां भगवान् विष्णुनें भृगूचा लत्ताप्रहारहि सहन केला, अशी कथा पुराणांत सांगितली आहे; याबरून यःकश्चित् अशा मनुष्यजातीनें किती सहनशील असावें हें उघड दिसते; वामन म्हणतात,—

उर्मभृगूचीहरिलातसोसी । ऐसीक्षमेचीचसदाअसोसी ।
क्षमावरुंवृत्तिअसीमनाची । प्रार्थीहरीतेंमतिवामनाची ॥
ऐसोक्षमानामकहा । विलास । रचूनिम्यांतुङ्हरिसेविलास ।
क्षमामर्लादेअजिवासुदेवा । सर्वात्मभक्तीचिकरूनिदेवा ॥

—हरिविलास. वामन.

भवन्मतिसआवडेंजरित्यनादिकांलागिते ।

मदीयगुणकीर्तनश्रवणकांतर्यात्यागिते ॥

असेहिम्हणशीलवाजरितर्यात्तुझीमावली ।

तुजत्यजुनिपाजितांकशिदुधाकडेधावली ॥ ८२ ॥

बरे मीं तर त्वां सांगितल्याप्रमाणे क्षमाशील आहे, परंतु तुम्हां जनांची माझ्या ठारीं एकनिष्ठा भक्ति कोठे आहे, अशी भगवदाशंका मनांत आणून कवि तिचे समाधान करित होत्साते म्हणतात.

पदान्वयः—जरिं भवन्मतिस आवडे, तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुण-कीर्तनश्रवण कां त्यागिते; जरिं वा असेहि म्हणशील, तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली.

जरिं भवन्मतिस आवडे,—जर भवन्मतिस—तुमच्या मतीस आवडे-मीं आवडतों-अर्थात् जर मीं तुम्हां जनांच्या मनास आवडतो; तरीं ते धनादिकां लागि मदीयगुणकीर्तनश्रवण कां त्यागिते—तरीं-तर, ते-ते माझे भक्तजन धनादिकां लागि-धनादिकांकरितां (येथे आदिशब्देकरून खीपुत्रादिकांचा संग्रह जाणावा.) मदीयगुणकीर्तनश्रवण,—मदीय—माझ्या गुणकीर्तनश्रवण—गुणाचे कीर्तन आणि श्रवण कां टाकिते; सारांश, जर मीं त्यांस आवडतों तर ते द्रव्यखीपुत्रादिकांच्या लोभाकरितां माझ्या गुणाचे कीर्तन आणि श्रवण यांचा त्याग न करिते; अर्थात् ज्यापेक्षां त्यांस हीं द्रव्यादि विशेषेकरून आवडतात, त्यापेक्षां मीं त्यांस तसा आवडत नाहीं, असा येथील ध्वनितार्थ; जरिं वा असेहि म्हणशील,— (कवि म्हणतात) जरिं वापा असेहि—वर सांगितल्याप्रमाणे कदाचित् तू—म्हणशील; तरीं तुझी मावली तुज पाजितां त्यजुनि दुधा कडे कशि धावली,—तरीं तुझी मावली—तरीं तुझीच आई यशोदा तुला पाजितां—स्तनपान करवीत असतां त्यजुनि—टाकून दुधाकडे—घरांत दुधाला उकाळा आला तें उत्तून न जावे म्हणून त्या दुधाकडे कशी धावली—धांवत गेली^१; जर तुझी साक्षात् आई—तुज-

^१ भवत् हे संस्कृतांत सर्वनाम होय. यांतील तस ‘यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा’ या सूत्रानें न आदेश झाला आहे. पहा माझें महाराष्ट्र व्याकरण, ३ री आवृत्ति, नियम ४७, पृ० १९.

२ श्रीमद्भागवतांत हे उपाख्यान प्रसिद्ध आहे:—

एकदागृहदासीषुयशोदानंदगेहिनी ।

कर्मीतरनियुक्तासुनिर्ममंथस्वयंदधि ॥ १ ॥

सारिखें प्रिय बालक अंकावर असतां यर्त्कचित् दुधाच्या लोभाकरिता तुला
टाकून त्या दुधाकडे धांवली, तर मग तू अप्राप्त असतां आम्हांसारिख्या
अज्ज पामर जनांचे ख्रीपुत्रद्रव्यादि परमदुर्निवारणीय प्रपञ्चमोहपाश सुट नाहींत
यांत कांहीं महदाश्र्वय आहे असें नाहीं; त्यांत अधिक आश्र्वय होय असा येथील
ध्वनितार्थ जाणावा, येथें हा काव्यार्थापत्ति अलंकार होतो.

यानियानीहगीतानितद्वालचरितानिच ।
दधिनिमंथनेकालेस्मरंतीतान्यगायत ॥ २ ॥
क्षौमंवासःपृथुकटितटेविभ्रतीसूत्रनद्दं ।
पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगंजातकंपंचसुभ्रूः ॥
रज्जवाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौकुंडलेच ।
स्त्रिवन्नवत्कंकवरविगलन्मालतीनिर्ममंथ ॥ ३ ॥
तांस्तन्यकानआसायमञ्चनंतीजननीहरिः ।
गृहीत्त्वादधिमंथानन्यषेधप्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥
तमंकमारुढमपाययत्स्तनं ।
स्तेहस्नुतंसस्मितमीक्षतीमुखम् ॥
अतृपुत्सृज्यजवेनसायया- ।
-वुत्सिच्य मानेपयसित्वधिश्रिते ॥ ५ ॥

स्कं० १, पू० अ० १.

अनावरपिशाचिकाविषयवासनासत्यजी ।
असेंकरविकृत्यजीभुलवित्येकर्धीनत्यजी ॥
महणोनितुजजाणत्याविनवितोइलाकाढगा ।
करीनमगतंजरीम्हणसिआपणागाढगा ॥ ५३ ॥

मागल्या केकेत भगवदाशंकेच्या समाधानार्थं जे आश्रयं प्रदर्शित केले, त्याचेच कारण येथें कथित होत्साते कवि आणखी प्रार्थितात.

पदान्वयः—विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य, जी असें कृत्य करवि, जी भुलविते, कर्धी त्यजी न; म्हणोनि तुज जाणत्या विनवितो इला काढ गा, मग तू जरी आपणा गाढ गा म्हणसि, करीन.

विषयवासना अनावर पिशाचिका सत्य,—विषयवासना,—विषय-ऐहिक पदार्थं जे द्रव्यादि, तत्प्राप्तीविषयों जी—वासना—इच्छा—अर्थात् तदुपभोगा-विषयों जो लोचटपणा, ती विषयवासना अनावर-आवरण्यास अशक्य, अशी—पिशाचिका—पिशाची—डाकिणी सत्य—खरी होय; कांकी—जी असें कृत्य करवि,—जी—विषयवासनारूप डाकिणी, असें कृत्य करवि—मागल्या श्लोकांत सांगितल्या—प्रमाणे मांडीवर भगवान् बसला असतां दूध रक्षण्याकरितां यशोदेने त्यास सोडिले, अर्थात् क्षणभंगुर सुखाकरितां अविनाश सुखाचा त्याग करणे असें कृत्य करवि—ज्ञास तिचा संबंध लागतो त्याजकडून करविते; आणखी—जी भुलवित्ये,—मोहित करून लोभांत घालिते; आणखी—कर्धी त्यजी न,—एकदां झोऱ्वली असतां कर्धीहि सोडीत नाहीं; म्हणोनि तुज जाणत्या विनवितो इला काढ गा,—म्हणोनि—असा इच्छा घातक आणि लोंचट स्वभाव आहे म्हणून तुज जाणत्या—देवभक्त्याला—भूतवैद्याला विनवितो—प्रार्थितो—को—इला काढ गा,—गा—अगा इला—या डाकिणीला काढ—तू आपल्या पंचाक्षरी विद्येच्या बळाने शाहून टाक; मग तू जरी आपणा गाढ गा म्हणसि,—मग—याप्रमाणे त्वां ही माझी वाधा उत्तरविल्यावर तू जर आपल्यास गाढ—अत्यंत—अर्थात् सप्रेम अंतःकरणाने गा—माझें गायन कर म्हणून—म्हणसि—म्हणशील; सांगशील; करीन,—तर तसें—

१ ‘गाढ’ हे येथें कियाविशेषण अव्यय होय. अशा अर्धी या अव्ययाचा प्रयोग संस्कृतांत पुष्कल आढळतो;—

सवासुदेवानुचरंप्रशातंवृहस्पतेःप्रात्कनयंप्रतीतं ।

आलिंगयगाढंप्रणयेनभद्रंस्त्रानामपृच्छद्गवत्प्रजानां ॥

तुझे गायन (कवि म्हणतात) मीं उत्साहानें करीन. येथे विषयवासना उपमेय, आणि पिशाचिका उपमान, यांचे साधम्य अभेदरूपानें वर्णिले आहे, म्हणून हा रूपक अलंकार होय. पिशाचबाधा झाली असतां ती बहुधा आवरत नाहीं जशी, तशी विषयवासनाहि सुत्याज्य नसल्यानेंहि अनावरच; पिशाच जसें अल्प लाभाकरितां महळाभाचा त्याग करविते, तशी विषयवासनाहि क्षणभंगुर प्रपञ्चसुखाकरितां अविनाश सुखप्राप्तीची हानि करविते; पिशाचाचा ज्यास संबंध लागतो तो जसा अमिष होतो, तसा विषयवासनेच्या आधीन जो जन आहे तोहि स्वहिताविषयीं अंघच असतो; आणखी पिशाचिका एकदां झोंबली असतां जशी सहज सुटत नाहीं, तशी विषयवासनाहि भगवदनुग्रहावांचून दूर होत नाहीं. अशीं हीं येथे उपमान आणि उपमेय यांचीं साधम्ये जाणावीं. येथे कवीनीं भगवंतास 'जाणता' असें म्हणून या पिशाचिकेच्या निवारणार्थ जो प्रार्थनाप्रकार योजिला, तो प्रस्तुत विषयास परम अनुकूल असून फार सरस होय.

कोठे इला काढगा याच्या ठिकाणीं इला गाढगा असाहि पाठ आढळतो, व तो पुढल्या यमकास अनुकूलहि दिसतो; परंतु 'गाढ' या धातूच्या ठिकाणीं 'गाढ' याचा प्रयोग केवळ आषे दिसतो, म्हणून त्या पाठाचे येथे ग्रहण केले नाहीं; वरकड तो पाठ अर्थासहि फार अनुकूल दिसतो. पिशाचबाधा झाली असतां देवभक्ते मंत्रेकरून भुतांस शिशोंत उतरवून ती शिशी भुईत गाडून टाकितात ही गोष्ट या देशांत बहुतकरून त्या नदांत जे लोक फिरतात त्यांस चांगली माहीत असते.

तुइयागणकथामहासुरभित्यातहीरासंभी।
शिरेविषयवासनाजशिशुकाअहीरासभी ॥
तशीनहतरासमीइससदंडहीहाकिती ।
तथापिबहुलाथलीमगअदंडमीहाकिती ॥॥पष्ठ॥

त्याच विषयवासनेची अन्यप्रकारे निर्भर्त्संना करीत होत्साते योपुढील तीन केकोत कवि प्रार्थितात.

पदान्वयः—तुइया गुणकथा महा सुरभि, त्यांत ही विषयवासना रासभी शिरे, जशी शुका अहीरास भी तशी इतरास न भी, सदंड ही इस हाकिती तथापि वहु लाथली, मग अदंड भी हा किती.

कवि भगवंतास म्हणतात— तुइया गुणकथा महा सुरभि,—तुइया गुणकथा-
तूंजो पुण्यश्लोक त्या तुइया गुणकथा—भक्तवात्सल्यादि जे गुण तद्विषयक कथा
झाच—महा सुरभि—महा—प्रसिद्ध—स्वाश्रित मनोरथ परिपूर्ण करण्याविषयीं अत्यंत
समर्थ अशा—सुरभि—कामधेनु होत; असें असतां त्यांत ही विषयवासना
रासभी शिरे,—त्यांत—त्या कामधेनूमध्ये ही विषयवासना रासभी—ही विषय-
वासनारूप रासभी—गाढवी शिरे—शिरते—बळेच घुसते; अशा कामधेनूच्या कळ-
पांत शिरणाच्या या निर्लेङ्ज गाढवीस तेथून हांकून काढण्याचे सामर्थ्य एका
कुंभाराचे मात्र आढळते. तें कोणाचे पुसाळ तर कवि म्हणतात ऐका—जशि शुका
अहोरास भी तशी इतरास न भी,—ही विषयवासना गाढवी—जशि—जशी—ज्या
प्रकारेंकरून, शुका अहीरास—शुका—इंद्रियनिग्रहसमर्थ जो कृष्णद्वैपायनन्यासपुत्र
शुक मुनि त्या अहीरास^१—कुंभारास भी—भिते, तशी—त्या प्रकारेंकरून, इतरास
न भी,—दुसऱ्या कोणासहि भीत नाहीं; आणखो पनः— सदंड ही इस हाकिती
तथापि वहु लाथली,—सदंड—दंडयक्त—अर्थात् इंद्रियनिग्रहरूप जो दंड तच्युक्त—
अर्थात् मोठमोठे संन्याशी, तपस्वी, योगी, पक्षांतरी हातांत काढी घेऊनहि इस—
या विषयवासनारूप गर्दभीस, हाकिती—हाकितात—दूर घालवितात तथापि—असें
असतांहि वहु लाथली—फार लाथाळते—लाथा मारिते—अर्थात् त्या कळपांतून न
जाण्याकरितां फार दांडगाईवर येते; मग अदंड मो हा किती,—मग—सदंडां—
सहि ही आटोपत नाहीं मग अदंड—दंडरहित—जितेंद्रियत्वादि गुणरहित—केवळ
संसारी असा,— पक्षांतरीं ज्या माइया हातांत काढीहि नाहीं असा मो हा किती—

^१ पुराणांत जो अहीर म्हणून शूद्र जातीतला एक भेद सांगितला आहे, तीच ही
जाति होय. उत्तर हिंदुस्थानांत हे अहीर लोक बहुतकरून गवळी असतात; व कोठे
गाढवें राखून कुंभाराचाहि धंदा करितात.

मी हा त्या गर्दभीस दूर घालविष्णाविषयीं किती^१-किती समर्थ-अर्थात् कांहींच समर्थ नाहीं.

यांत कवीनीं भगवद्गुणात्मक कथांस कामधेनूच्या कळपाची उपमा दिली आहे. तेणेकरून तद्वायकांची स्वर्गसुखाद्यामोक्षपरमानंदप्राप्तीच्छा परिपूर्ण करण्या-विषयीं त्या भगवद्गुणात्मक कथांचे सामर्थ्य अति मनोहर रीतोने दर्शविलें, आणि तसेंच त्या कळपांत विषयवासनागईभीचा अंतःप्रवेश विसंगत असून त्या परमानंदप्राप्तीचा तो विघातकहि होय. असा आपला अभिग्राय तिच्या पुढील लक्ष्याप्राप्ती-रादि क्रियेवरून इंगित जें तिचें दुर्निवारत्व तेणेकरून सुचविला. आणखी, मात्क्यानें हंद्रियनिग्रहादिरूप दंडानेंहि तिच्या शासनाचें दुर्बरत्व दाखवून शुकमुनिविषयक भीतीच्या उपमानानें तो दंड जर भगवद्गत्किप्रधान असेल तरच तिचें निवारण होईल असाहि येथें कवीनीं स्वमनोगतार्थ इंगित केला आहे. या केंकेत रूपक अलंकार जाणावा.

१ कोणत्याहि कार्याविषयीं असामर्थ्य दाखवावयाचे असतां किती या शब्दाचा प्रयोग व्यवहारी भाषणांत फार आढळतो. उदाहरण,-‘तुम्ही असे धुरंधर त्या कामांत असतां मी किती’ म्हणजे माझी कथा काय.

खरासुरजसातसीविषयवासनाहेखरी ।

इच्चावधकरावयातुजचिशक्तिआहेखरी ॥

बकीसुमतिताटकालघुनहीभलीलाजशी ।

उगाचितशिएकहीव्रजवनांतलीलाजशी ॥ ५५ ॥

विषयवासनेचो निर्भत्संना मागील केकेहून चालू.

पदान्वयः—जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी, इच्चा वध करावया तुजचि खरी शक्ति आहे, बकी सुमति ताटका लघु, ही भली न, उगाचि लाजशी, जशी व्रजवनांत लीला तशि ही एक.

जसा खरासुर तसी हे विषयवासना खरी,—जसा—पूर्वी कृष्णावतारीं जसा प्रसिद्ध दुष्ट खरासुर—धेनुकासुरनामा राक्षस अथवा गर्दभाच्या रूपानें प्रकट होऊन लोकांस पीडा करणारा असा असुर-राक्षस^१ तसी—त्याजसारखी दुष्ट हे—ही विषयवासना, खरी—गर्दभी होय; अर्थात् तो जसा दुष्ट खरासुर गर्दभरूप राक्षस तशी ही दुष्ट गर्दभीरूप राक्षसी होय; म्हणून इच्चा वध करावया तुजचि खरी शक्ति आहे,—इच्चा—या गर्दभीरूप राक्षसीचा वध करावयास तुलाच खरी—वास्तविक—निःसंशय शक्ति आहे; अर्थात् खरासुराप्रमाणे इला मारण्यास तुजवांचून इतर कोणी समर्थ नाहीं. कदाचित् तू म्हणशील कीं, खरासुर पुरुप होता म्हणून त्याचा वध करणे निषिद्ध नव्हतें, परंतु ही स्त्रीजाति आहे म्हणून शास्त्रादृश्या इच्चा वध निंद्य होय; त्यास, दुष्टांचे पारिपत्य करण्यांत स्त्रीपुस्तवधर्मांचे विवेचन करणे योग्य नाहीं; व पूर्वीही त्वां अशा दुष्ट खियांचा वध केळा म्हणून प्रसिद्ध आहेच; अशा आशंकेचे निवारण करित होस्साते कवि म्हणतात—बकी सुमति ताटका लघु,—बकी—पूतना सुमति—कोणी दुष्ट स्त्री^२ ताटका—प्रसिद्ध राक्षसी या—लघु—गर्दभीरूप विषयवासनाराक्षसीशीं तुलना करून पाहिल्या असतां लहान—अर्थात् ही त्यांजपेक्षांहि प्रचंड म्हणून ही भली न,—ही भली—

^१ ही धेनुकासुरनामक खरासुराच्या वधाची कथा भागवतांत दशम स्कंधांत पंधराब्या अध्यायांत वर्णिली आहे, ती इष्ट असल्यास पाहावी.

^२ हा पाठ मूळचा कसा असेल तो असो. परंतु मला येथे मोठा संशय आहे. सुमति नामाची कोणी राक्षसी अथवा दुष्ट स्त्री पुराणप्रसिद्ध अशी आढळण्यांत नाहीं. त्यांत आणखी सुमति हा स्त्रीनामवाचक शब्दहि दिसत नाहीं. येथे कदाचित् कुमति असा पाठ असावा अशी माझी अटकल होते; कुमति म्हणजे दुष्ट बुद्धि; बकी, ताटका यांच्याच प्रमाणे मनुष्यांची कुमति दुष्ट बुद्धि हीहि राक्षसी होय; परंतु ती कुमति विषयवासनेपेक्षां

अर्थात् अवध्या नाहीं; वध्याच होय; ही मारिलीच पाहिजे; मग उगाचि लाजशी,— ही स्त्रीजाति आहे म्हणून इस मारावयास उगाच लाजतोस; म्हणजे बकी, ताटका या स्त्रीजातीय असतां त्वां मारिल्या, मग इलाच मारून टाकावयास कां लाजतोस ! अथवा, बकी सुमति ताटका लघु न, ?—या लघु नाहींत काय ? आणि ही खरी भली ?— ही खरी भली काय ? अर्थात् या तिघी लघु नाहींत, आणि ही खरी भली नाहीं, म्हणून इच्चा वध करावयास उगाच लाजू नको, असा काकवर्थ करून अन्वय करावा. ^१ जशी ब्रजवनांत लीला तशी ही एक,— जशी खरासुरवधाची ब्रजवनांत तुझी लीला तशी ही एक—ही माझी विषयवासना एतद्रूपराक्षसीचा वध करण्याची आणखी एक तुझी लीला कां होईना असा अर्थ.

लघु, अर्थात् विषयवासनेसारिखी बलवत्तर नाहीं; आणि ज्या मनुष्यावर हँश्वर अनुप्रह करावयास इच्छितो, त्याच्या दुष्ट बुद्धीचा तो प्रथम नाश करितो, तद्वत् माझ्या विषयवासनेचाहि तू नाश कर असा अर्थ करावा; येथे मूळचा पाठ संदिग्ध असल्यानें अशी मला अटकळ करावीशी वाटते.

१ या विषयवासनेचा समूळ नाश करावा म्हणून आपल्या कवीनीं भगवंताची प्रार्थना केली आहे ती योग्य होय; कारण, ही विषयवासना सर्वथैव मनुष्याचा नाश करणारी आहे म्हणून भगवंतानें अर्जुनास गीतेत स्पष्ट सांगितलें आहे;—त्याजवर शेवटी ज्ञानेश्वर म्हणतात.

द्याणोनिआइकेअर्जुना । जैसाविस्फुलिंगलागेइधना ॥

मगतोप्रौढज्ञालियात्रिभुवना । पुरो शके ॥ ३० ॥

तैसेविषयाचेध्यान । जरीविपायेवाहेमन ॥

तरीयेसणेहेपतन । गिवसीतपावे ॥ ३१ ॥

ज्ञानेश्वरी, अ० २ श्लो ० ६२.

नक्सें रिअसो मग स्वपणरक्षणा कारणे ।

अवश्य शरणा गतव्य सन तो स्वयं वारणे ॥

तुम्हां विहित मुख्य हैं न पुसतां करा हो खरी ।

निजोक्ति खर काय तो अधिक संहरा हो खरी ॥ ५६ ॥

विषयवासने वी निर्भर्त्सना ब्रालू.

पदान्वयः—मग कसें तरि असो, स्वपणरक्षणा कारणे तों शरणा गतव्य सन स्वयं वारणे अवश्य, हैं तुम्हां मुख्य विहित, न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो, तो खर काय, खरी अधिक, संहार हो.

मग कसें तरि असो,—मागोल केकेच्या संदर्भावरून मग—स्त्रीस्वपुं-स्वाचा विचार करणे हैं वर सांगितल्यावरून कसें तरी असो; परंतु स्वपण-रक्षणा कारणे तों शरणा गतव्य सन स्वयं वारणे अवश्य,—स्वपणरक्षणा-कारणे—स्वपण—आपली प्रतिज्ञा—शरणा गताचे दुरित निवारण करण्याविषयीं जी आपली भाक तिच्या—रक्षणा कारणे—ती मिथ्या न झावी एतदर्थ—ती पूर्ण करण्या-करितां, तो^१—तर, शरणा गतव्य सन स्वयं वारणे अवश्य—जे तुम्हांस अनन्यभावे-करून शरण येतात त्यांचे व्यसन—दुःख—विषयवासने ने उत्पन्न केली जी भगवंता-पासून पराह्मुखता तज्जनित जे नानसिक क्लेश ते स्वयं—स्वतः वारणे—दूर करणे, अवश्य—अपरिहार्य—अर्थात् हे क्लेश दूर केल्यावांचून तुमची सुटका नाहीं; हैं तुम्हां मुख्य विहित,—हैं—स्वभक्तदुरित निवारण तुम्हाला मुख्यत्वे करून विहित—योग्य; महान् न पुसतां निजोक्ति खरी करा हो,—न पुसतां—कोणास न विचारितां—अर्थात् कांहीं मनांत आशंका न आणितां, निजोक्ति—आपली उक्ति—वाणि—स्वभक्त-रक्षणोदेशक प्रतिज्ञा खरी करा हो—अहो^२ खरी करा—अर्थात् खरी कराच; तो खर काय,—तो—तुम्हीं कृष्णावतारीं बाळपर्णीं ज्यास मारिले तो खर—खरासुरनामे राक्षस, काय—काय पदार्थ, अर्थात् कांहींच नाहीं; परंतु त्यापेक्षां ही खरो अधिक,—खरी—विषयवासनारूपिणी राक्षसी, अधिक—त्या खरापेक्षां साधुजनास गांजण्यांत अधिक बलवान; अतएव—संहरा हो—अहो इचा संहार करा—पाहूं न का नाराच, असा अर्थ;^३ अथवा, येथे ‘अहो’ हैं आदरार्थीं संबोधनरूप अव्यय करून,

१ तो हैं येथे पादपूरणार्थक अव्यय जाणावे.

२ अहो हैं येथे आदरार्थीं अथवा आवश्यार्थीं अव्यय.

३ अशा या विषयवासने चा समूळ नाश करून टाकण्याविषयीं तुकोबानेहि प्रार्थना केली आहे:—

संहरा हो—म्हणजे मारा अशी मी अगत्यपूर्वक तुमची प्रार्थना करितो असा अथवा समजावा; अथवा, तो खर काय अधिक? असा काकवर्थ करून, तो खर अभिक नव्हे, तर खरी अधिक—ही खरी अधिक म्हणून इला संहरा; असा येथें अधिक शब्दाची द्विरुक्ति करून पदान्वय केला असतांहि गोड. अथवा, अधिक हें क्रियाविशेषण अव्यय करून त्याचा अन्वय ‘संहरा’ या क्रियापदाशीं करावा, म्हणजे ‘काय स्या खराला अधिक मारितां? तर तसें करू नका, या खरीला अधिक मारा, असा अर्थ करावा.

आशाहेसमक्खाणोनीटाकावी तेव्हांचगोसावीव्हावेतेणे ।
 नाहीतरींसुखेअसावेसंसारीं फजीतीदुसरीकरूनये ॥
 आशामारुनियांजयवंतव्हावें तेव्हांचीनिघावेसर्वातुनी ।
 तुकाद्याणेजरीयोगाचीतांतडी आशेचीबीबूढीकरीआधीं ॥

श्री हेमाडपंत रचित श्रीसार्व उच्चरिताच्या ५२ ब्या
 अध्यायाचिष्ठ्यां श्री. रा. सा. वाळासाहेब देव
 यांचे संशोधन व अभिप्रायः—

(१) ह्या सर्व ओंब्या मी वाचल्या—त्यांत कांहीं ठिकाणचा अर्थ व संदर्भ कळत नाहीं. मुळांतून उतरून घेते वेळीं वरेचसे हस्तदोष झाले असावे असें मला वाटतें. तें पुन्हा एकवार रुजू घावें. मूळांतच तसें असेल तर त्यांत मात्र बदल करावयाचा नाहीं.

(२) मला ज्या ठिकाणीं संदर्भ कळला नाहीं तेथें मी प्रश्न चिन्हे केली आहेत. अशुद्ध वाटले तेथें शिसूपेन्सिलीने शुद्ध करून ठेविले आहे. एका ओवीची द्विरुक्ति झाली आहे असें वाटतें तेथेही लिहून ठेविले आहे.

(३) अवतरणिका देऊन सारांश निवेदन करूं असें पहिल्याच ओवींत लिहिले आहे; परंतु अवतरणिका मात्र कोठेही दिसत नाहीं; शिवाय पानांचा अंक २१ पासून घातला आहे, यावरून पहिल्या २० पानांत अवतरणिका लिहिली असावी असें वाटतें. पुन्हा तपास करून खात्री करून घ्यावी.

(४) प्रत्येक अध्यायाची अवतरणिका १—२ ओंब्यांतच दिलेली असली तरीसुद्धां १००—१२५ ओंब्या नुसत्या ५१ अध्यायांच्याच असाव्यास पाहिजेत. हल्ळीच्या ओंब्या ह्या अवतरणिका नसून सिंहावलोकनही नाहीत. त्या ओंब्या म्हणजे श्रीसार्व उच्चरित फलश्रुती व श्रीसद्गुरु माहात्म्य व ग्रंथकाराची प्रसादयाचना व प्रार्थना यासंबंधानेंच आहेत.

(५) हल्ळी मजकडे पाठविलेल्या ओंब्या ५२ अध्यायाच्या शेवटच्या आहेत असें दिसतें. पहिल्या अवतरणिकेच्या ओंब्या मिळालेल्या दिसत नाहीत. अध्याय अपूर्ण दिसतो. उत्तर भागाच्या ओंब्या दिसतात, पूर्व भागाच्या दिसत नाहीत.

श्रीसांई सच्चरित. श्री हेमाडपंतकृत.

अध्याय ५२ वा.

श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

श्रीकुलदेवतायै नमः । श्रीसीतारामचंद्राभ्यां नमः ।

॥ श्रीसद्गुरुसार्वनाथाय नमः ॥

आर्ता करुं सिंहावलोकन । तदनंतर ग्रंथ संपूर्ण ॥

करुं अवतरणिका देऊन । सारांश निवेदन ग्रंथाचा ॥

देहीं असतां निज-भक्तांला । वेळोवेळीं जो अनुभव दिघळा ॥

त्याचा ग्रंथ ही “ साईळीला ” । ग्रंथ लिहविला स्मरणार्थ ॥ १ ॥

“ साईळीला ” परम पवित्र । त्यांतील सच्चरित कथासत्र ॥

वाचा हे निजगुरु चरित्र । इह परत्र प्रबोधक ॥ २ ॥

संग्रही ज्या ते असंख्यात । परी व्युत्पत्ती विद्यारहित ॥

करीं घरुनि हेमाडपंत । हे निज सच्चरित लिहविले ॥ ३ ॥

काहीं आपण आपुली ख्याती । स्वमुखें शिष्यां श्रवण करविती ॥

तेही गेकिया निजधामाप्रती । तैंपासून या ग्रंथा स्फूर्ती ॥ ४ ॥

परोपरीच्या वार्ता गहन । सांई जेव्हां करीत कथन ॥

श्रोते होत अत्यंत तल्लीन । भूक तहान विसरत ॥ ५ ॥

जिहीं पाहिले सांई स्वरूप । हरले तयांचे त्रिविध ताप ॥

ऐसा ज्यांचा तेज प्रताप । साध्यंत केविं र्जावा ॥ ६ ॥

१ यांत अवतरणिका दिलेली दिसत नाहीं. परंतु पहिलेच ओवीत; अवतरणिका देऊ असें लिहिले आहे.

ऐसा साँई उदार कीर्ति । जे जे लागले त्याच्या भक्तीं ॥
 तयाचिया उद्धाराप्रति । टेविली निजख्याती लिहून ॥ ७ ॥
 गोदावरीचे पवित्र स्नान । पुढे घेवोनियां समाधी दर्शन ।
 करावे हें सच्चरित श्रवण । त्रिताप शमन होतील ॥ ८ ॥
 सहज बोलतां जयाच्या गोष्टी । नकळत पडे परमार्थ मिठी ॥
 श्रेमे घालाया ग्रन्थीं दिठी । पापांच्या कोटी निरसतील ॥ ९ ॥
 जन्म मरण यातायाती । चुकवाव्या जे मनें इच्छती ॥
 तीढी अखंड स्मरण भक्ती । गुरुपदासक्ति जोडावी ॥ १० ॥
 प्रपाद मिथ्या ज्ञानाचे कारण । आत्मरूपीं अनवधारण (?) ॥
 जेथूनि उद्भवे जननमरण । सर्वानर्थ निदान जें ॥ ११ ॥
 मोह म्हणते मिथ्या ज्ञान । अनात्म ठार्यीं आत्माभिमान ॥
 तोच मृत्यु विद्वज्जन । लक्षण करितात ॥ १२ ॥
 साँई कथासागर मंथन । करितां साँई कथा कथन ॥
 गोढी जिची नित्य नूतन । श्रोत्यांचे अधःपतन चुकेल ॥ १३ ॥
 साँईचे गुणमय स्थाळ (?) स्वरूप । त्याचे करितां ध्यान अमूप ॥
 प्रकटेल सूक्ष्मतम आत्मस्वरूप । होउनि लोप सगूणाचा ॥ १४ ॥
 न होतां सगुणरूपीं प्रवेश । कळेना आत्म योतीश (?) ॥
 परब्रह्म जें निविंशेष । दुर्बोध निःशेष जाणावया ॥ १५ ॥
 जेणे दाऊनि आपुली पाउले । श्रेमे निजभक्त भाविक बळे ॥
 देहींच असतां विदेही केळे । परमार्थ लाविले अकळपणे ॥ १६ ॥
 सागराशि जेव्हां देतां आलिंगन । सरिता विसरते सरितापण ॥
 तैसा भक्त येतां शरण । नुरविसी दुजेपण भक्तांचे ॥ १७ ॥
 दोनी दीप एक होती । एकमेकां आलिंगन देती ॥
 त्रात्काळ हारपे द्वैतस्थिती । एकचि दीसि एकत्वे ॥ १८ ॥

कर्पूर सोडूनि त्याची हति । सूर्या सोडूनि त्याची दीसि ॥
 कनका सोडूनि त्याची कांती । राहिल का निश्चिती वेगळी ॥ १९ ॥
 जैसीं सागरीं रिघे सरिता । सागरचि होऊनि ठाके तत्वतां ॥
 अथवा लवण सागरीं रिघता । सागरीं समरसता तात्काळ ॥ २० ॥
 तेणेंपरी येतां सांईपदीं शरण । भक्तामाजी नुरे दुजेपण ॥
 भक्त होती समसमान । त्यागुनि मी पण आपुलें ॥ २१ ॥
 जागृतिस्वप्न अथवा सुषुप्ति । तिही माजील कवण्याही स्थिती ॥
 जाहळिया साईमय वृत्ति । संसारनिवृत्ति काय दुजी ॥ २२ ॥
 असो आतां येऊन लोटांगणासीं । हेचि मागतों पायांपाशीं ॥
 तुजवीण अन्यत्रया वांछेसी । जाऊन देशीं एकेसरी ॥ २३ ॥
 ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत । घट मठीं सबाद्य आकाशवंत ॥
 परिपूर्ण जो सर्व भूतांत । विषमता यत्किंचित जो नेणे ॥ २४ ॥
 सकळ भक्त ज्या समसमान । जो नेणे मानावमान ॥
 प्रिया प्रिय नेणे जयाचें मन । जया न विषमपण तिळभर ॥ २५ ॥
 शरण रिघूं त्या सांई समर्था । जो निजस्मरणे दे सर्वार्था ॥
 त्याच्या चरणीं अखंड माथा । ठेवूनी कुतार्था होऊं कीं ॥ २६ ॥
 आतां श्रोते सज्जन भक्तपवर । सर्वा माझा नमस्कार ।
 तुम्ही थोर मित्राचार । विनिरितों साचार तें परिसा ॥ २७ ॥
 मासोमासीं काढूनि अवसर । कथा परिसल्या ज्या हा काळवर ॥
 त्या जयाचा तयाचा विसर । नेदा क्षणभर पढावया ॥ २८ ॥
 आपण जों जों सप्रेम चित्ता । परिसतां या सांईच्या कथा ॥
 तों तों मी जो येथील वक्ता । तया उल्लासतां दे सांई ॥ २९ ॥
 तैसें जैं श्रोते न दत्तावधान । वक्ता न केव्हांही सुप्रसन्न ॥
 परस्परांच्या प्रसन्नतेवीण । वाऊगाशीण श्रवणाचा ॥ ३० ॥

परम दुस्तर भवसागर । उसळती मोहांच्या लाटा अनिवार ॥
 आद्विति अविचार तटावर । पीडिती तख्वर धैर्यांचे ॥ ३१ ॥

वाजतो अहंकाराचा वारा । तेण हा ढहुळे सागर सारा ॥
 क्रोधद्वेषांदि महामगरां । मिळे जैं थारा निर्भयपणे ॥ ३२ ॥

मी माझें हा गजर । वासना विकल्प भैवरे अपार ॥
 निंदा असूयादि जेथें तिरस्कार । असंख्य जलचर तळपती ॥ ३३ ॥

ऐसा जगी हा सागर भयंकर । अगस्तीरूपे प्राशी गुरुवर ॥
 तयाचे जे चरणरज किंकर । तयां न लवमात्र भय त्यांचे ॥ ३४ ॥

महणोनि सांई समर्थ सद्गुरु । होऊनियां भवावधीचे तारु ॥
 आम्ही जे केवळ कास धरु । त्यां सर्वास उतरुं पैलपार ॥ ३५ ॥

महादुस्तर हा भवार्णव । करा साईं चरणांची नांव ॥
 दावीळ निर्भय पैल ठाव । पहा नवळाव निष्टेचा ॥ ३६ ॥

पाळितां या ऐशा व्रता । भासे न संसार दुःख तीव्रता ॥
 लाघ न अन्य येणे परता । सेव्य समर्थता ती हीच ॥ ३७ ॥

सांईचरणीं अत्यंत भक्ती । नयनीं कोंदो सांईमूर्ती ॥
 सांईच दिसो सर्वभूती । ऐसी ही स्थिती भक्तां येवो ॥ ३८ ॥

होऊनियां स्वच्छंदवर्ती । पूर्व जन्मीं पावलों च्युती ॥
 आतां तरी लाभो सद्गती । संग निर्मुक्ति ये अर्थां ॥ ३९ ॥

पाडींसीं असतां श्री समर्थ । कोणीही लावूं न शके हात ॥
 ऐसिया निर्धारें जे निर्धास्त । धन्य ते भक्त सांईचे ॥ ४० ॥

असो आतां येतें मना । धरूनियां वार्वांच्या चरणा ।
 करावी तयांस एक प्रार्थना । सकल भक्त जनां कारणे ॥ ४१ ॥

की हा ग्रंथ सर्वं घरीं । असादा नित्य पाडांनरीं ।
 नियमे प्रेमे पारायण करी । संकटे वारी तयांचीं ॥ ४२ ॥

होवोनियां शुचिर्भूत । प्रेम आणि श्रद्धायुक्त । ॥४३॥
 वाचीळ जो हा सातो दिसांत । अनिष्टे शात तयाची ॥४३॥

तो हा अध्यात्म तंतूर्णीं विणिला । कृष्णब्रह्म कथांहीं भरला । ॥४४॥
 ब्रह्मात्पैक रसी तरतरला । अपूर्व उथळला अद्वैतीं ॥४४॥

या नाथ काव्य नंदनवर्णीं । वक्तीस खणाचिया वृदावर्णीं ॥ ॥४५॥
 या गोड मनोहर सदुग्धावर्णीं । ज्ञानी अज्ञानी रमताती ॥४५॥

करितां हें सच्चरित श्रवण । अथवा नेमें पारायण ॥ ॥४६॥
 करितीळ साईं समर्थ चरण । संकट निवारण अविलंबे ॥४६॥

घनेच्छूस लाभेल धन । शुद्ध व्यवहारीं यश पूर्ण ॥ ॥४७॥
 फळ येईळ निष्ठेसमान । येईना भावाविण अनुभव ॥४७॥

आदरें करितां ग्रंथवाचन । साईं समर्थ सुप्रसन्न ॥ ॥४८॥
 करी अज्ञान दारिद्र विच्छिन्न । ज्ञानधन संपन्नता देहे ॥४८॥

ग्रंथरचनीं साईं संकेत । तैसेंच तयाचें गुप्तमनोगत ॥ ॥४९॥
 होईळ जो तच्चरणानुरक्त । धन्य त्या जीवित भक्तांचे ॥४९॥

चित्त करुनियां सुसमादित । नेम निष्टें हे सच्चरित ॥ ॥५०॥
 वाचावा एक तर्हीं अध्याय नित । होईळ अमित सुखदायी ॥५०॥

जया पर्नीं स्वदित विचार । तेणे हा ग्रंथ वाचावा साचार ॥ ॥५१॥
 जन्मो जन्मीं साईंचे उपकार । आनंद निर्भर आठवीळ ॥५१॥

गुरु पौर्णिमा गोकुळ अष्टमी । पुण्यतिथी रामनवमी ॥ ॥५२॥
 या साईंच्या उत्सवी नियमीं । ग्रंथ निजधार्मीं वाचावा ॥५२॥

जैसा जैसा संग चित्ती । तैसी तैसी जन्म प्राप्ती ॥ ॥५३॥
 अते गती जैसी मती । शास्त्र संपती या लागी ॥५३॥

भक्तांचा आशार श्री साई । न्याविण विघ्ने न पढती डायी ॥ ॥५४॥
 लेंकुरालागी कनवाळू माई । येथ नवलाई काय ती ॥५४॥

काय वानुं कथा या परती । शब्दाची जेवें पावती उपरती ॥
 वाटे रहावें मौनवृत्ती । योग्य स्तुती ती हीच ॥ ५५ ॥

तरी तीव्र मोक्षेच्छा मनीं धरून । शुभ कर्मेच नित्य करून ॥
 अवणादि नवविध भक्तिचें सेवन । केलिया शुद्धातःकरण होईल ॥ ५६ ॥

हे न सहुरु प्रसादाचीण । तयाविण ना पर तत्वज्ञान ॥
 ब्रह्महैचाहं नित्य स्मरण । गुरुनिष्ठा प्रवण तो होय ॥ ५७ ॥

संबंध जैसा पितापुत्र । गुरु हे उपमा नाममात्र ॥
 पिता करी इहसुखा पात्र । गुरु इहामुत्र सुखदाता ॥ ५८ ॥

पिता अर्पीक्षणिक वित्त । गुरु अर्पील क्षयातीत ॥
 अविनाश वस्तु करिल प्रतीत । अपरोक्ष हातांत देर्हेल ॥ ५९ ॥

माता नऊ मास पोरीं धरी । जन्म देतां घाळी वाहेरी ॥
 गुरु मातेची उलटी परी । वाहेरिल भीतरीं घाळील ॥ ६० ॥

अंतीं गुरु गुरु स्मरण करितां । शिष्य निशंक लाधेल सायुज्यता ॥
 मग तो स्वयें गुरुनें हाणितां । पूर्ण ब्रह्मता लाधेल ॥ ६१ ॥

गुरुकरिंचा आघात । करील जन्ममरण निःपात ॥
 गुरुकरितां देहाचा अंत । कोण मग भाग्यवंत या परता ॥ ६२ ॥

खड्ग तोमर फरश शूळ । इत्यादि हातीं ध्यावें कागेळ ॥
 आघात पडतां शुद्धि असेळ । मूर्तीं मग दिसेल सद्गुरुची ॥ ६३ ॥

कितीही करा देहाचें जतन । केवर्हातीरी होणार पतन ॥
 मग तथाचें गुरु हस्तें हनन । पुनर्जनन हारक ॥ ६४ ॥

मारा मरेमरेतो मार । छेदा माझा समूळ अहंकार ॥
 जेणें न पुनर्जन्म येणार । ऐसा मज दुर्धर या मार ॥ ६५ ॥

जाळा माझें कर्माकर्म । निवारा माझें धर्माधर्म ॥
 जेणें मज होईक सुख परम । ऐसा मोहभ्रम छेदावा ॥ ६६ ॥

घालवा माझे संकल्प विकल्प । करावे मज निर्विकल्प ॥
 पुण्यही नको नको मज पाप । नको हा उद्धयाप जन्माचा ॥ ६७ ॥
 जातां शरण रियाव्यास । तव तुं उभा चौं वाजंस ॥
 पूर्व पश्चिम अबद्धया दिशांस । अधोधर्व आकाश पाताळी ॥ ६८ ॥
 अबद्धया ठार्यीं तुझा वास । तरी मज माजींही तुझा वास ॥
 किंवहुना मी तुं हा भेदाभास । मानितां सायास मज ब्राटे ॥ ६९ ॥
 महणून हेमाड अनन्य शरण । हृषी सद्गुरुचरण ॥
 चुकवी पुनर्जन्ममरण । ऐसे निजोद्धरण संपादी ॥ ७० ॥
 ही काय थोडी कृति अघटित । भक्त उद्धराया असंख्यात ॥
 निर्माण केले हें निजचरित । हेमाड निमित्त करुनियां ॥ ७१ ॥
 हें श्री सार्व समर्थ चरित । व्हावें मज हातें हें अघटित ॥
 ना तो सार्व कृपे विरहित । पामरा मज अघटित हें ॥ ७२ ॥
 नाहीं फारा दिसांचा सहवास । नाहीं संत ओळखण्याचा अभ्यास ॥
 अगीं न शोधक वृष्टीचे साहस । देखणे अविश्वासपूर्वक ॥ ७३ ॥
 कधीं न केळी अनन्यभावे उपासना । कधीं न क्षणभर बैसळीं भजना ।
 ऐसिया हस्ते चरित लेखना । करवूनियां जना दावियले ॥ ७४ ॥
 साधावया निजवचनार्थ । सार्वच आठवूनि देती हा ग्रंथ ॥
 पुरवूनि घेती हा निजकार्यार्थ । हेमाड हा व्यर्थ नांवाला ॥ ७५ ॥
 मशके काय उचलावा मेरू । ठिठवी जैं उपसावा सामरू ॥
 परी पाठीं असतां सहुरु । अद्भुत करणी घदवितो ॥ ७६ ॥
 असो आतां श्रोते जन । करितों तुम्हांस अभिवंदन ॥
 जाहला हा ग्रंथ संपूर्ण । सार्व समर्पण सार्वचा ॥ ७७ ॥
 श्रोतृवृद्धां सान योरां । माझे लोटांगण एकसरा ॥
 तुमचेनि धर्मे या कथा सत्रा । सार्वचरित्रा संपविले ॥ ७८ ॥

मी कोण येयें संपविणार । हा तरी व्यर्थ अहंकार ॥
 येयें साईं सूत्रधार । तेथें हें म्हणणार मी कोण ॥ ७९ ॥

तरी त्यागूनि अभिमान मूळ व्याद । गावें निजगुरु गुणानुवाद ।
 मनोज्ञा त्या या बोधप्रद । एशिया वाग्यज्ञां संपवितो ॥ ८० ॥

येयें पूर्ण ज्ञाला हा ग्रंथ । पूर्ण ज्ञाला माज्ञा मनोरथ ॥
 पूर्ण ज्ञाला साईं कार्यार्थ । मीहि कृतार्थ जाहलो ॥ ८१ ॥

ऐसा ग्रंथ अध्यायितां संपूर्ण । मनः कामना होतील पूर्ण ।
 हृदर्थीं धरिलया सद्गुरुचरण । होइल उत्तीर्ण भवसागर ॥ ८२ ॥

रोगिया होय आरोग्य । दरिद्री होय धनाढ्य ।
 संकल्प विकल्पा येइ स्थैर्य । दीना औदार्य लाभेल ॥ ८३ ॥

पिशाच वाधा अपस्मार । ग्रंथा वर्तने होतील दूर ॥
 मूक अपंग पंग वधिर । तयांही सुखकर हे श्रवण ॥ ८४ ॥

जो शक्तिपान् परमेश्वर । तयाचा जयांस पडला विसर ॥
 ऐसे जे अविद्या मोहित नर । होईल उद्धार तयांचा ॥ ८५ ॥

नर असून असुराचार । करून मिथ्या दबडिती शरीर ॥
 संसारा मानिती सुखाचें आगर । होईल उद्धार तयांचा ॥ ८६ ॥

अगाध साईंनाथांची करणी । हेमाड नितीर्थीं (?) स्थापिला चरणीं ॥
 तयाला निजसेवेसि लावुनी । सेवाही करवूनि घेतली ॥ ८७ ॥

शेवटीं जो जगच्चालक । सद्गुरु प्रवृद्धि प्रेरक ॥
 तयाच्या चरणीं अमितपूर्वक (?) । क्लेखणी मस्तक अपितों ॥ ८८ ॥

॥ श्रीसार्वनाथार्पणमस्तु ॥ शुभं भवतु ॥

वर्गणीदारांकरितां

१. श्रीसाईलीलेचा वर्षारंभ चैत्र महिन्याचे अंकापासून आहे. नवीन वर्गणीदारांस वर्षारंभापासून अंक घ्यावे लागतील.

२. पत्ता बदलणे ज्ञात्यास लगेच आम्हांस कळवावें. बदललेला पत्ता त कळविल्यामुळे कित्येक वेळां अंक गहाळ होतात.

३. अंकासांबंधी पत्रव्यवहार आमचेकडे करावा.

४. लेखासांबंधी पत्रव्यवहार संपादक व प्रकाशकांकडे करावा.

वार्षिक वर्गणी.

वार्षिक वर्गणी टपाळ खर्चासह मनिझॉर्डरने अगाऊ रु. ३।=, व्ही. पी. ने रु. ३।।, फुटकळ अंक ।= मागील अंकास शिळ्डक असल्यास ॥-

व्यवस्थापक—श्रीसाईलीला

लेखकांकरितां

१. श्रीसाईलीलेत प्रसिद्धीसाठी पाठविलेला लेख अथवा कविता कागदाध्या एका बाजूवर, मार्जिन सोडून, सुवांच्य बालबोध लिपीत असावी. पेन्सिलीने किंवा कागदाचे दोन्ही बाजूस लिहिलेला मजकूर छापण्यास फार त्रास पडतो.

२. लिखाणासोबत पूर्ण नांव व पत्ता दिला पाहिजे. नांव प्रसिद्ध न करितां टोपण नांवाखाली प्रसिद्ध यावयाची असल्यास त्याप्रमाणे. कळवावें.

३. लेख अथवा कविता हाती आल्यानंतर १ महिन्यांत पसंति अगर नापसंति कळविली जाईल. पसंति कळविल्यानंतर, आम्हांला कळविल्याशिवाय लेखकांनी तो मजकूर दुसरीकडे छापविण्यास देऊ नये.

४. लेखांत योग्य तो फेरफार करण्याचा अधिकार आमचेकडे राहील. येईल तसा शब्दशः प्रसिद्ध करण्याची हमी आम्ही घेत नाही.

५. लेखासोबत पुरेसे पोस्टेज आल्यास, नापसंत लेख परत करूं.

प्रकाशक—श्रीसाईलीला

सर्व प्रकारचे मेंदूचे विकारांवर जाग्रण व मानसिक
श्रम करणाऱ्यांस अत्यंत उपयोगी

नकलेवहल] ब्राह्मी तेल [सावध रहावे.

बाळबाळंतिणीकरितां औषधे

बाळंत काढा नं. १ पहिल्या दहा दिवसांचा ८१४; बाळंत काढा
नं. २ दहा दिवसांनंतर ८१४; बाळकडूः—मूळ जन्मल्यापासून देण्यास
योग्य ८८; कुमारी आसव लहान मुलांकरिता ८१२.

सतत २५ वर्षे लोकादरास पात्र झालेले, कोणत्याही
ऋतूंत घेण्यास योग्य, अत्यंत मधुर व आरोग्यदायक
एक रत्तल १६१० } द्राक्षासव { अधी रत्तल ८१४
दीड रत्तल २६४ } द्राक्षासव { ट. ख. पै. नि.

शिवाय आमचे कारखान्यांत टिकाऊ तयार काढे, आसवे, अरिष्ठे, भस्मे
वर्गे ५०० वर औषधे तयार आहेत. त्याचे माहितीचा मोठा क्याटलाग व
प्रकृतिमान भूल पाठविण्याकरिता “रुण-पत्रिका” ही सात आण्यांची
तिकिंत आली असता पाठवू.

दत्तात्रय कृष्ण सांडू ब्रदर्स

आर्योपवी कारखाना, चेंबूर जि. ठाणे.

टे. नं. ८७०२४ X २३२७८. दुकान दवाखाना ठाकुरद्वार मुंबई नं० २.

हे पुस्तक श्रीलक्ष्मीनारायण छापखाना, ३६४ ठाकुरद्वार, मुंबई
सेंट अनंत आत्माराम मोरमकर यांनी छापून
ट. आ. तर्खड यांनी ५ सेंट मार्टिन्स रोड, वांद्रे येथे प्रसिद्ध केले.